

1970 KREMNA KAZISI RAPORU

Prof. Dr. JALE İNAN

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına Kremna'da 1970'te yapılan ilk kazı 13 gün (15-27 Ekim 1970) sürmüştür. Başkanlığım altında kazıya Mimar Arkeolog Ülkü İzmirli ile Burdur Müzesi Asistanlarından Arkeolog Mehmet Yılmaz ve Arkeolog Kayhan Dörtlük katılmışlardır. Kazı heyetine dahil Epigraf Prof. G. E. Bean ve Fotoğraf Uzmanı Arkeolog Aziz Albek vakit darlığı dolayısıyla çalışmalarımıza katılamamışlardır. Yazıtlar tarafından tutulan not ve çekilen fotoğraflar ve Asistan Kayhan Dörtlük tarafından yapılan estampajlar yardımıyla Prof. G. E. Bean tarafından incelenmiştir.

Çalışmalarımız Lanckoronski'nin planında (Lev. IV) Q harfi ile gösterilen yapı üzerine teksif edilmiştir. Amacımızı şöyle özetleyebiliriz :

1. Uzun zamandan beri antika soygunculuğuna maruz kalmış harabeye Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından el konmasını sağlamak.

2. Köylüler tarafından kaçak kazı yapılarak Q yapısında meydana çıkarılan ve sonradan Burdur Müzesine satılan 9 heykele ilişkin eksik parçaları bulmak.

3. Pek az kısmı ayakta kalmış Q yapısının toprak altındaki kısımlarını meydana çıkararak mimarlık araştırmalarını sağlayan plan ve kesitlerini elde etmek ve yapının mahiyetini açıklayabilmek.

Ulaşılması zor bu harabede her bakımdan çalışmamız çetin şartlar altında ve sıkıntılı olmuştur. Burdur Müzesi

Müdürü Sayın Nuri Balköse'nin yardım ve ilgisini, Arkeolog Mimar Ülkü İzmirli-gil'in kazı sonuçlarını plan üzerine geçirebilmek için yoğun çalışmalarını, Asistan arkadaşların kısa zaman içinde yukarıda belirttiğim amaçlarımıza ulaşabilmemiz için büyük gayretle çalışmalarını ve özellikle bize Kremna'da çalışma olanağını sağlamış olan Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünü şükran duygularıyla anmak isterim. Ülkü İzmirli-gil'in İstanbul'da plan ve kesit çizimlerini yaptığı sırada kritik ve tavsiyeleri ile bu çalışmalarını desteklemiş olan İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Kürsüsü Profesörlerinden sayın Prof. Dr. R. Naumann'a teşekkürü bir borç bilirim.

KERMNA'NIN YERİ

Antik Pisidia bölgesinin kentlerinden biri olan Kremna¹, Burdur ili Bucak ilçesine dahil Çamlık köyünün yakınıdadır. Burdurun 60 Km. güneydoğusunda Toroslar üzerindeki köy Bucağa 15 Km. mesafededir. Bugün köye Bucaktan ancak ciple yarım saatte ulaşılabilir. Köyün aşağı mahallesinin 1969'da bir heyelân sonucu göçmesi üzerine Kremna akropolünün batısında Hacıbağda kurulan yeni mahallesi harabeye en yakın mevkidedir.

¹ K. Lanckoronski, G. Niemann ve E. Petersen, Städte Pamphyliens und Pisidiens II (1892) 161 vdd.; W. Ruge, RE XI, 1708.

KENTİN TARİHÇESİ

Kentin antik ismi *Κρημνα* eski Yunancada uçurum anlamına gelir ki, daha sonra inceleyeceğimiz topografik durumuna uygundur. Strabon (XII 570) Artemidorus'a dayanarak Kremna'nın Pisidia'da olduğunu bildirir. Lykia ile Pamphylia birleştiğinde Pisidia'nın Komama, Olbasa ve Kremna kolonilerini kapsıyan bölümü ya hemen ya da sonradan tedrici buraya ithal edilmiştir². Gene Strabon'un (XII 569) bildirdiğine göre Amyntas, Pisidia'nın diğer kentleri ile birlikte Kremna'yı ilk kez ele geçirmiştir. Brutus ve Cassius'un Galatía yardımcı ordusu kumandanı Amyntas, Antonius'un tarafına geçince Galatia ve Pisidia'nın kralı olmuştur³. Oktavian, Aktium savaşından önce kendi tarafına geçtiğinden, Amyntas'ı ölünceye dek (M.ö. 25) krallığında bırakmış ve sonra Kremna'yı (Mon. Ancy. 28; Strabon XII 569) bir Roma kolonisi haline (Colonia Iulia Augusta (Felix) Cremna, CIL III. 6873) getirmiştir. Şüphesiz Romalılar ulaşılması zor bu müstahkem kenti, kontrol altında bulundurmak amacıyla koloni olarak seçmişlerdir. Kremna kolonisinin territorium'unu kesinlikle saptamak zordur. Koloninin territorium'nun kentin doğusunda geliştiği ve Kestrus vadisinin bir kısmını işgal ettiği akla yakın gelir⁴. Seyahatı çok seven İmparator Hadrian'ın 129 da Pamphylia'dan Synnada'ya giderken Kremna'yı da ziyaret etmiş olması muhtemeldir. Kremna İmparatorluk devri sikkelerinin onun zamanında basılmaya başlaması, basilika ile ilgili anıtsal yazıtta, heykel kaideleri yazıt-

larında kendisinin ve karısı Sabina'nın ismine raslanması, B. Levick tarafından ileri sürülen bu fikri destekler⁵. İmparator Aurelian (270-275) Kremna'ya yardımda bulunmuştur⁶. Bu donatio sayesinde birden bire bir parlama göstermişse de az sonra İmparator Probus zamanında 276'da İsauria'lı eşkiyaların başı Lydios, Akropolü işgal etmiş ve Romalılara karşı kale olarak kullanılarak uzun zaman kendini savunabilmiştir (Zosimos I 67). Bizans Pamphylia'sına dahil Kremna'da yerleşmenin daha küçük çapta kesintisiz sürüp gittiği anlaşılıyor. 787'de 2 nci Nikaea Konsiline Kremna'da temsilci göndermiştir⁷. Bu arada belki halk dik yamaçlardan inip antik kentin suborb ya da köyü olan Çamlık köyünün (eski ismi Girme) bulunduğu yere yerleşmişler ve kentin ismini de beraberlerinde getirmişlerdir. Böylece Kremna ismi sonradan Girme şeklini alarak yaşamıştır⁸. Kent hakkında son bilgiye göre (Notitia X) Kremna, bölgenin merkezini teşkil ediyordu. B. Levick Bizans sikkelerine raslanmadığını bildirirse de⁹ kazılarımız sırasında Q yapısında tabanda Bizans sikkeleri ile birlikte Selçuk paraları da bulunmuştur. Böylece Girme'de Bizanslılardan sonra da yerleşmenin sürüp gittiğini söyleyebiliriz.

Kremna tarihi ve dini hakkında bilgi edinmek için sikkelerini incelemek yerinde olur¹⁰. Genellikle Roma impa-

⁵ B. Levick, a.e. 102 dipnot 1.

⁶ B. Levick, a.e. 152.

⁷ B. Levick, a.e. 181 dipnot 2.

⁸ Geleneği olan bu gibi yer isimlerinin değiştirilmesinden vaz geçilmesini gönülden dileriz. Bu tür köy ve kasaba isimleri çok kez eski kentlerin saptanmasında önemli rol oynamışlardır. Geleneğe saygı ve bağlılık bir toplumun oturduğu yerde kökleştiğinin en gerçek belirtisidir.

⁹ B. Levick, a.e. 181.

¹⁰ Catalogue of Greek Coins in British Museum, Lycie, Pamphylia and Pisidia (1897) 215 vdd. Lev. XXXV; Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen II (1902) 381 vdd. Lev. XIII, 22-28; Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals Danish National Museum 32, Pisidia (1956) Lev. 6, 132-145; H.v. Aulock, Sylloge Nummorum

² B. Levick, Roman Colonies southern Asia Minor (1967) 164 dipnot 6.

³ RE I, 2007 No. 21; A. H. M. Jones, The Cities of the eastern Roman Provinces (1937) 133, 135, 144-5. H. Buchheim, Die Orientpolitik des Triumvirn M. Antonius, Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse (1960) 58 vd. Bu makaleye dikkatimi çeken Prof. Dr. S. Atlan'a teşekkürü bir borç bilirim.

⁴ B. Levick, a.e. 47 vd.

ratorluk devrine ait sikkeler Hadrian'dan (117-138) başlayarak Aurelian devrine (270-275) dek devam eder. Daha önce Yunan (M.ö. 1 nci yüzyıl) ve Amyntas (M.ö. 36-25) devrine ait sikkelere de raslanır. Yunan devrine ait sikkelerin ön tarafında kent suru taçlı Tykhe başı, arka tarafında bir aslan gövdesi ön kısmı veya Kereitai ile Homonoia sikkeleri üzerinde (Κρημῶν καὶ Κερεϊτῶν) olduğu gibi çifte bereket boynuzu vardır. Amyntas'ın sikkeleri üzerinde ön tarafta Hermes veya Zeus başı arka tarafta Kadukeus veya şimşek tasviri vardır. Kentin ismi bu sikkeler üzerinde K R H olarak geçer. Roma koloni sikkelerinde ön tarafta imparator veya eşinin başı profilden, arka tarafta Zeus, Hermes, Leto, Apollon Propylaeus, Isis, Sarapis¹¹, Nemesis, Athena, Artemis, Artemis Ephesia, Asklepios, Hygieia, Kybele, Mida, Harpokrates, Roma, Dionysos, Marsyas¹², Silvanus, Geniuslar, signum ve tapınak tasvirleri, koloninin kurucusu Augustos togalı olarak ve önünde iki öküzle, Maximinus kuadriga üzerinde, kanatlarını açmış kartal üzerinde Herennius, Decius ve Hostilianusun büstleri gibi tasvirlerle raslanır. Bu sikkeler üzerinde Col Cr, Col I (ul) Aug F Cremna, Col Crem, Col Cremna şeklinde Kentin ismi belirtilmiştir.

KENTİN KEŞFİ VE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Harabeye yakın Çamlık köyünün eski ismi "Girme" kentin antik ismi

Kremna'dan türemedir. J. Arundell¹³ ilk kez Albay Leake'in Girme ile Kremna arasında ilişki kurduğundan söz eder. Kendisi de Strabon'un (XII 569) Kremna hakkında verdiği bilginin bu harabeye uyduğu kanısındadır. Daha sonra R. N. Waddington¹⁴ da harabenin topoğrafik durumu ve kulağa yakın çalan Kremna Girme isimlerine dayanarak antik kentin yerinin burası olduğunu ileri sürmüştür. 1874'te harabeyi ziyaret eden G. Hirschfeld¹⁵ bir yapı ithaf yazıtında (Colonia Iulia Augusta Felix Cremnensium, CIL III 6873) Kentin ismini göyerek buranın Kremna olduğunu kesinlikle saptamıştır. J. R. S. Sterrett¹⁶ 1885'te harabeyi ziyaret etmiş ve bazı yazıtları kopye etmiştir. Ondan birkaç sene sonra da Lanckoronski heyeti Kremna'ya gelmiştir¹⁷. Heyet ancak genel bir araştırma yapabilmiş, yapılar üzerinde esaslı incelemelerde bulunamamıştır. 1906'da harabeyi gezmiş olan H. Rott¹⁸ daha çok hristiyanlık devri kiliseleri ile ilgilenmiştir. Kremna'ya onun zamanında ulaşmak daha zordu. Vahşi ormanlar içinden geçen tehlikeli patikalardan Toroslara tırmanarak Akropolün yükseldiği yaylaya vardığında akşam olmuştu. Soğuk rüzgârların işlediği bir odayı yol arkadaşları ve atlarıyla paylaşmak zorunluğunda kalmış, uyumadan sabahlamıştı. Bütün çektiği eziyetlere rağmen Akropol onu çok etkilemişti. İzole durumu, yabancı armut ve incir ağaçlarının dikenli çalılıklar arasından yükselmesi, karadiken çitleri ve yüksek

Graecorum Deutschland Sammlung v. Aulock, Pisi- diens- Lykaonien-Isaurien 12. Heft No. 4894-5412 (1964), Kremna sikkeleri : No. 5075-5122 Lev. 167-169; ve aynı seriden Nachträge IV, 18. Heft (1968) No. 8600-8610; A.v. Sallet, Beiträge zur Antiken Münzkunde : Apollo Propylaeus in Cremna, Zeitschrift für Nymismatik 12 (1885) 363 vdd.; B. Levick a.e. 20, 100, 149-153, 200.

¹¹ Şimdiye dek yayınlarda (bk. dipnot 10) Hades olarak açıklanmıştır. Kremna sikkelerinde rastlanan Isis'e göre Sarapis olmalı.

¹² W. Kubitschek, Eine Marsyas -Statue in Cremna (Pisidien), Archaeologisch- Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn 20 (1897) 151-154.

¹³ F.V.J. Arundell, Discoveries in Asia Minor II (1834) 74 vdd.

¹⁴ R. N. Waddington, Revue Numismatique (1853) 371.

¹⁵ G. Hirschfeld, Bericht über eine Reise in südwestlichen Kleinasien, Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde (1878) 279 vdd. özellikle bk. 297 vd.

¹⁶ J. R. S. Sterrett, The Wolfe Expedition to Asia Minor, Papers of the American School of Classical Studies at Athens III (1884-1885) 319-326.

¹⁷ K. Lanckoronski, G. Niemann ve E. Petersen a.e. 161 vdd.

¹⁸ H. Rott, Kleinasiatiscche Denkmäler (1908) 18 vd.

zakkumlar arasında devrilerek çürümüş kara renkli ağaç gövdeleri, duvar ve tonozları çatlatan kuvvetli ağaçlar, harabeyi vahşi görüntüye bürüyordu. Rott onu Syllion'a benzetmiştir. Bu canlı tabiatın khaosunda mermerden işlenmiş üzerleri kısmen yosunlarla örtülü güzel sütun ve saçaklık parçalarının parlaması ve yüksekten düştüğü belli yazıtların sarmaşıkların kolları arasına alınması Rott'u öylesine etkilemişti ki, "Burada halin vahşi romantik atmosferi içinde uyuyan klasik bir harabe ile karşılaşmış bulunuyoruz" demektedir ve not defterine şunları kaydetmektedir: "Ve heykeller ayakta duruyorlar bana bakıyorlar... Pisidia'daki Kremna Akropolünden görünen şahane dağlık manzaranın bir benzerini Faust 2'de buluyoruz..." Kremna hâlâ bu romantik görünümü ile insanı büyüler: Aşağıda gözün alabildiğine uzanan verimli Kestros (Aksu) vadisi, ufukta çam ormanlarına bürünmüş birbirini izleyen yüce Toros dağları, fışkıran tabiat, melankolik sessizlik işte tabiat etkileri ve insan elinin yüzyıllar boyunca harabe haline getirdiği Kremna (Lev. I-III)!

M. H. Ballance 1956 güzünde harabede iki gün kalarak kentin Forum, Basilika'sını incelemiştir. Ballance bu yapı grubu hakkındaki bilgimizi genişleten plan, restitüsyon resimleri ve fotoğrafları kapsayan bir makale yayınlamıştır¹⁹. Bölgede inceleme gezileri yapmış olan B. Levick Güney Anadolu Roma Kolonileri üzerine yazdığı kitabında²⁰ Kremna'ya da geniş yer vermiş, tarihini çeşitli yönleriyle aydınlatmaya çalışmıştır. 1965'te İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık ve Rölöve Kürsüsü Doçentlerinden M. Anabolu, Asistan Dr. B. Aran ve öğrencilerden oluşan bir grupla harabede incelemelerde bulunmuştur. Toprak üstü

gördükleri bir kadın heykeli torso'sunu haber vererek Burdur Müzesine girmesini sağlamışlardır. M. Anabolu bir tapınak alınlığı köşesinin bir resmi ile rölöve çizimini yayınlamıştır²¹. B. Aran doktora tezinde kısaca Kremna basilikasına deyinmektedir²².

KENTİN TANIMLANMASI

Kremna, 1000 m. yüksekliğinde bir yayla üzerinde, doğu batı yönünde uzanan ve Kestros (Aksu) vadisine hâkim bir tepe üzerindedir. 250 m. yüksekliğindeki bu tepenin (Lev. IV)²³ kuzey, doğu ve güney yamaçları sarp olduğundan kente ancak batıdan ulaşılabilir. Bu tarafta tatlı yamaçlarla arkadaki yayla ile irtibatlı olmakla beraber büyük bir hendek şeklindeki sel yatağı tepeyi izole duruma getirmiştir. Böylece akropol zaptı zor stratejik bir duruma sahiptir. Akropolün yüzeyi düz olmayıp, kuzey, doğu ve güneydoğuda bir takım tepeler vardır. Resmî yapıların çoğu iki küçük vadi içinde toplanmıştır. İki vadinin birleştiği yerde Forum (N), Basilika (O) ve Eksedra (P) yer alır. Forumun kuzeyinde sarnıçlar (L), güneyinde Lanckoronski heyeti tarafından mahiyeti anlaşılmamış tonozlu büyük dörtgen yapı (Q) bulunmaktadır. Doğudaki tepenin yamaçlarında Tiyatro (S), onun doğusunda Lanckoronski heyeti tarafından Stoa (R) ve Gymnasium (T) olarak isimlendirilen yapılar gelir. Gymnasiumun kuzeydoğusunda Macellum (W), Forumun batısında anıtsal sütunlu bir cadde (F), Basilikanın batısında Nympeum (K) yer alır. Nypheum, Eksedra, Forum ve sütunlu caddenin girişi arasında bir alan (H) bulunmaktadır. Bu alandan sütunlu caddenin kuzey galerisine çıkan

²¹ M. Anabolu, Küçük Asya'da bulunan Roma İmparatorluk çağı Tapınakları (1970) res. 311 a-b.

²² B. Aran, Anadolu'da Roma Devri Mimarisi, plan bakımından bölgesel özellikleri üzerinde bir araştırma (1971) 120, 121, 134.

²³ Lev. IV'deki plan Lanckoronski yayınından (bk. dipnot 1) alınmıştır.

¹⁹ M. H. Ballance, The Forum and Basilica at Cremna, Papers of the British School at Rome XXVI (yeni seri XIII) 1958, 167 vdd.

²⁰ B. Levick, a.e.

merdivenler (I) vardır. Akropolün yüksek tepelerinde tapınaklar (M), kentin merkezi etrafında ve arazinin elverişli yerlerinde evler (G) serpilmiş durumdadır. Hiris-tiyanlık devri kiliselerine yalnız kentin içinde değil dışında da raslanır (U). Mezar anıtları kentin dışında özellikle Akropolün batı ve güneybatı yamaçlarında yayılmıştır. En güzel ve iyi korunmuş bir kaya mezarına (Z) güneyde raslanır. Batı surları ve kuleleri (B) kısmen ayakta kalmıştır. Batı kapısı (E 2) kuleler arasındadır, sur tekniği ve kuleleri Perge'ninki ile benzerlik gösterir. Kentin ikinci kapısı (E 1) güneyde ve (A) çıkış yolu üzerindedir. Buradan doğuya doğru yüründüğünde Arkadlara (D) ve daha sonra güney surlarına (C) ve nihayet kaya basamaklarına (V) raslanır. Lanckoronski heyetinin planına göre kısaca incelediğimiz Kremna'da ızgara kent planı uygulanmıştır. Aslında Akropolün engebeli yüzeyi bu plana pek uygun değildir. Düzleme çarelerine başvurulmadan esas yapılar tepeler arasındaki vadilere yerleştirilmiş, bunlara göre ayarlanan ve birbirlerini dikey kesen sokaklar tepeler üzerinde de devam eder. Arazinin doğal durumundan azamî yararlanarak Kremna'da ızgara kent planının bu mahirce uygulanması ilgi çekicidir.

Antik kentin ayakta kalmış yapıları pek azdır. Bunlar genellikle taş ve mimarlık parçalarından yığınlar halindedir. Bugün harabenin en çok göze çarpan yapı kalıntısı Eksedra'ya (P) aittir. Lanckoronski yayınında Kremna konusu için başlık resmi olarak bu yapının gravürü seçilmiştir. İkinci göze çarpan yapı kalıntısını bizim araştırma konumuz olan Q yapısı teşkil etmektedir.

Q YAPISININ KAZISI

Q yapısı hakkında Lanckoronski heyetinin verdiği bilgi birkaç satırdan ibarettir²⁴. Kazı yapılmadan yapının planı ve konstruksiyonu hakkında gerçekten fazla bir şey söylenemezdi. Lanckoronski

planında hatalı oturtulmuş Q yapısı aynı plan üzerinde Mimar Arkeolog Ülkü İzmirli tarafından kazı sonuçlarına göre yeniden yerleştirmiştir. Yapı orada gösterildiği gibi Forum genişliğinde bir İnsula'yı kapsamamaktadır. Yapının doğu duvarı Forum'un doğu duvarının bir devamı olmayıp 3.50 m. daha geride kalır. Batı duvarı da forumun batı duvarı hizasında olmayıp hemen hemen orta eksenine raslar. Böylece yapımız orada gösterildiğinden çok daha küçüktür. Longus Forumunun güneyinde yer alan Q yapısı ile Forum arasındaki yolun genişliği 5.57 m. dir. Yapının pek az kısmı ayakta kalmıştır (Lev. V). Doğu duvarının ortasındaki apsis ile sol yanındaki iki dörtgen nişten başka görünürde pek bir şey yoktu. Bizden önce heykellerin çıkarılması ve fragmanlarının aranması sonucu yapının içi bir takım derin çukurlar ve moloz yığınlarından tepelerle (Lev. VI 1-2) dolu bir duruma getirilmişti. Bu durum çalışmalarımızı bir hayli zorlaştırmıştır. Zaman ve olanaklarımızın darlığını göz önünde tutarak apsis, nişlerin bazılarının içindeki ve yapının ortasındaki molozu tabana dek boşaltmadık. Kesitte (Lev. VIII) görüldüğü gibi apsisin sağ yanındaki ikinci nişte (Lev. XIII, 2) güney duvarının iç tarafında (Lev. XIII, 1) batı tarafta kapı nişinde (Lev. XIV, 1) ve onun sağ tarafındaki nişte ve kaidelerin etrafında zemine kadar inildi. Böylece yapının planının çizilmesini sağlamak istedik. Köylülerin krizme usulu ile yaptıkları kazıda yapının içindeki moloz altüst edilmiş, ancak iki grup halinde çalıştıklarından aralarında 1-1,50 m. genişliğinde apsis ve karşısındaki kapı nişi arasında uzanan bir bölüm ellenmemişti. Burada zemine kadar inerek heykel parçalarını aradık, nitekim elde ettiğimiz fragmanların çoğu burada bulundu.

YAPININ TANIMLANMASI

Yapı dikdörtgen (19,25 × 29,05 m.) ve simetrik planlıdır (Lev. VII). Duvar kalınlığı kuzey ve batıda 0,70 m., doğuda

²⁴ K. Lanckoronski, a.e. 165.

0,80 m., güneyde 0.82 m. dir. Uzun duvarlar apsis ve nişlerle uzuvlandırılmıştır. Doğu duvarının ortasını 5,93 m. genişliğinde 2,75 m. derinliğinde yarım daire şeklinde bir apsis alır. Yüksekliği 8,30 m. olan apsisin içi aşağı yukarı 2 m. yüksekliğinde molozla doludur. Düzgün ve büyük bloklarla örülmüş duvarlarından en çok (Lev. IX, 1) altı sırası görünmektedir. Bloklardan bazıları bir üst sıraya da tecavüz etmektedir. Apsis ve solundaki nişin tonozlarını taşıyan ayaklar yekpare bloklardan örülmüştür. Bu bloklar apsis tarafında onun yuvarlaklığına uygun işlenmişlerdir. Niş ve apsis kemerinin kavis başlangıcını meydana getiren blokların arasındaki kama şeklindeki boşluklar uygun şekil verilmiş taş bloklarla (Lev. X, 1) doldurulmuştur. Bu ayağın yük. 5,40 m., gen. 0,69 m. dir. Apsisin sol yanındaki nişler entak durumları ile bize tonoz konstruksiyonu hakkında bir fikir vermekteler. Apsisin yanındaki niş 3,90 m. genişliğinde ve 2,81 m. derinliğindedir. Yüksekliği 6,55 m. olan nişin içindeki molozun yük. 3,00 m. yi aşar. Bu nişin üzerinde 3 blok sırası daha kalmıştır. Böylece bu seviyeye kadar bütün yükseklik 9,15 m. yi bulmaktadır. Nişin arka duvarı da düzgün ve büyük bloklarla örülmüştür (Lev. X, 2). İkinci niş daha dar olup 3,55 m. genişliğinde ve 2,74 m. derinliğindedir. Bu niş bir kapı ile tiyatro caddesine açılır. Kapı nişin ortasında olmayıp sağ yarısı içinde asimetric durumdadır (Lev. VII). Köşeye 0,30 m. mesafede, 1,34 m. genişliğinde ve 3,50 m. yüksekliğindedir. Nişin yüksekliği diğeri ile aynıdır. İki nişin kemerlerinin birleştiği yerde (Lev. XI, 1) tonoz içinde (Lev. XI, 2 ve Lev. XII, 1) ve nihayet kuzey ve doğu iç köşesinde (Lev. XII res. 2) görüldüğü gibi duvar büyük bloklarla itinalı işlenmiştir. Burada kalan duvarın yüksekliği 10,10 m. yi bulur. Apsisin diğer yanındaki nişler çok harap durumdadır. Birinci niş 3,95 m. genişliğinde, 2,76 m. derinliğindedir. Apsisle arasındaki ayak kalmıştır. Sonuncu niş daha da harap durumdadır.

Genişliği 3,90 m., derinliği 2,70 m. olan bu niş büyük bir kapı ile gene tiyatro önünden geçen yola açılır. Nişin tam ortasında bulunan bu kapının genişliği 2,33 m. dir. Yolun seviyesi daha yüksek olduğundan (0,45 m., 0,23 m., 0,33 m. genişliğinde) üç basamaklı merdivenle yapının içine inilerek girilir (Lev. XIII, 2). Nişin içi taban seviyesine kadar temizlendikte zeminin büyük taş bloklarla döşeli olduğu görülmüştür. Nişin sağ yandaki duvarı sonunda bir dirsekle kırılarak 0,61 m. derinliğinde bir girinti meydana getirir (Lev. XIII, 1). Bu durum niş tonozunun konstruksiyonu ile ilgili olup yapının dört köşesinde aynıdır. Düzenli büyük bloklarla örülmüş güney duvarının iki blok sırası (Lev. XIII, 1) ayakta kalmıştır. Bu duvarın önünde bir cephesi latince yazıtlı altıgen bir postament bulunmuştur. Batı uzun duvar da aynı şekilde ve ölçüde nişlerle uzuvlandırılmıştır. Yalnız apsisin yerini aynı genişlikte dörtgen bir niş almıştır. Nişin ortasında 1,65 m. genişliğinde bir kapı (Lev. XIV, 1) bulunmaktadır. Kapının iki yanında 0,22 m. genişliğinde dikme blokları koruna gelmiştir. Nişin sağ yan duvarında kalın sıva tabakası ile tutturulmuş mermer kaplamadan küçük bir parça kalmıştır (Lev. XIV, 2). Kuzey duvarının önünde zemine kadar inilememiştir ancak güney duvarının şeklinde olduğu saptanmıştır. Yapının içinde bol miktarda dörtgen (0,450 m. × 0,355 m.) tuğlalara raslanmıştır. Özellikle köylüler tarafından ellenmemiş kısımda bunlar diklemesine düşmüş durumda bulunmuştur. Kalınlıkları 0,056 m. olan tuğlalar arasında aşağı yukarı aynı kalınlıkta (0,055 m.) harç tabakaları vardır. Bunların salonun tonoz konstruksiyonuna ait oldukları düşünülebilir. Zemine kadar indiğimiz nişlerde tabanın kalın büyük kireç taşı bloklarla, salonun iç kısmının ise mozaik döşeli olduğunu saptadık. Yapının içinde duvar uzuvlandırmasına işaret eden herhangi bir mimarlık kalıntısına raslanmamıştır. Köylüler tarafından kazılarak meydana çıkarılan heykellere

ait bazı kaideler bulundu. Bu kaideler planda da (Lev. VII) görüldüğü gibi nişlerin içinde olmayıp aralarındaki duvarların önündedir. Plan üzerinde bu heykellerin buluntu yerleri köylülerin ifadesine göre işaretlenmiştir. Kireç taşından yapılmış kaidelerin büyüklükleri üst ve alt profilleri ve yazıtlarının yazı karakteri farklıdır. Yazıtların incelenmesi, köylülerin ifadesine göre üzerinde bulunması gereken heykelle metin arasında bazen ilişki olmadığını ortaya koymuştur.

Kaide (No. I) kuzey duvarı önünde batı köşesine yakın in situ (Lev. XV, 1) bulunmuştur. Yük. 1,92 m., profilli üst parçanın yük. 0,35 m., gen. 0,88 m., der. 0,58 m., profilli kaide yük. 0,42 m., gen. 0,92 m., der. 0,81 m., yazıtlı gövde yük. 1,50 m., gen. 0,70 m., der. 0,58 m. dir. Profilli üst kısım ayrı bloktan işlenmiştir, yazıtlı gövde ile birleştiği yerdeki silme, ek yerini gizlemektedir. Yazıtta göre (No. 1) kaide üzerinde tunçtan altın revnakla kaplı Khryssippos isminde bir kimsenin heykeli bulunması gerekirken köylülerin ifadesine göre burada büyük Athena heykeli bulunmuştur. Yapıda Khryssippos'un tunçtan heykeline ait en ufak bir fragman dahi bulunamamıştır. Gerçekten Athena heykeli bu kaide üzerinde duruyor idiye o zaman kaidenin herhangi bir sebeple uzaklaşan esas heykelinin yerini almış olabilir. Diğer taraftan yazıtta Khryssippos'un kendi parası ile Artemis için bu mabedi yaptırdığı açıklanmaktadır. Biraz önce incelediğimiz yapının, plan bakımından bir tapınak ile ilişkisi olmadığı açıktır. Şu halde bu kaide başka bir yerden buraya getirilmiş olabilir. Böylece bu kaidenin ne yapı ne de üzerinde duran heykelle ilişkisi yoktur.

Kaide (No. II) kuzey duvarının ortasına yakın ve in situ (Lev. XV, 2) bulunmuştur. Kaidenin önünde tabana kadar inilemediğinden tam yüksekliğini saptayamadık. Profilli üst kısmın yük. 0,35 m., gen. 1,30 m., der. 0,95 m. yazıtlı gövde gen. 1,03 m. dir. Yazıttan (No. 2)

kaidenin üzerinde Herakles heykeli durduğu anlaşılmaktadır. Köylülerin ifadesine göre Herakles heykeli bu kaidenin önünde bulunmuştur.

Kaide (No. III) apsis ile sağındaki niş arasında in situ (Lev. XVI, 1) bulunmuştur. Yük. 1.82 m., profilli üst kısım yük. 0,46 m., gen. 0,89 m., der. 0,74 m., yazıtlı gövde yük. 0,86 m., gen. 0,59 m., der. 0,61 m. profilli kaide yük. 0,47 m. der. 0,66 m. dir. Profilli üst parça ile gövdenin bir kısmı tek bloktan işlenmiştir. Yazıtın üst satırı da bu parça üzerinde yer almıştır. Saçaklık boncuk dizisi ve yumurta bandı ile süslüdür, köşelerde palmet motifli akroterler vardır. Yazıtta (No. 3) Senatonun halkı tebci için heykeli diktirdiği bildirildiğine göre kaidenin üzerinde halk personifikasyonunun tasviri bulunması gerekir. Halk personifikasyonu Romalılarda genç bir erkek olarak gösterilirdi. Oysa köylülerin ifadesine göre burada Leto heykeli bulunmuştur. Böylece kaide yazıtı ile heykel arasında ilişki kurmak imkânsızdır. Ayrıca Leto heykelinin plinti üzerinde de bir yazıt (No. 4) vardır. Orada da sadece heykelin kimler tarafından diktirildiği bildirilmektedir.

Kaide (No. IV), nişin diğer tarafında in situ (Lev. XVI, 2) bulunmuştur. Yük. 1,58 m., profilli üst kısım yük. 0,360 m., kaide yük. 0,32 m. Genişlik üst kısımda 0,89 m, gövdede 0,72 m., kaidede 0,86 m. dir. Yazıtın birinci satırı (No. 5) gövdenin saçaklıkla aynı bloktan yapılmış kısmı üzerinde ikinci satırı ek yerinin hemen altındadır. Köylülerin ifadesine göre burada Aphrodite heykeli bulunmuştur, oysa yazıt (No. 5) kaidenin üzerinde Iulia Rutilia Lungilla isminde bir hanımın heykelinin durduğunu bildirmektedir.

Kaide (No. V) in yalnız profilli üst parçası kapı nişinin solundaki iki niş arasındaki duvarın önünde bulunmuştur. Yük. 0,38 m., gen. 0,89 m., der. 0,72 m. dir. Köşelerde akroter, aralarında sade düz silme altta palmet motifli yumurta bandı, boncuk dizisi birbirini izler. Sonuncunun altında iki fascia gelir ki, her biri üzerinde

birer satır yazı (No. 6) vardır. Yazıtın kaide üzerinde bir Athena heykeli durduğu anlaşılıyor. Köylülerin ifadesine göre de burada küçük Athena heykeli bulunmuştur. Kaide yazıtı ile heykel arasında ikinci kez ilişki olduğunu burada görüyoruz.

Kaide (No. VI) kapı nişinin sağ tarafındaki duvarın önünde in situ bulunmuştur. Yük. 0,82 m., gen. 0,63 m., der. 0,40 m. dir. Yazıtta (No. 7) kimin heykeli olduğunu bildiren kısım noksandır. Köylülerin ifadesine göre pek kesin olmamakla beraber Hygieia heykeli bu kaidenin önünde bulunmuş, gene pek kesin olmamakla beraber kapı nişinin diğer duvarı önünde büyük herkulaneumlu tipindeki giyimli kadın heykeli bulunmuştur.

Köşe nişinin sol tarafındaki duvarın önünde bulunan Kaidenin (No. VII) yalnız profilli üst parçası ele geçmiştir. Yük. 0,40 m., gen. 0,86 m., der. 0,82 m., yazılı kısmın yük. 0,17 m., gen. 0,63 m. der. 0,675 m. dir. Yazıtın (No. 8) kaidenin üzerinde bir Apollon heykeli durduğu anlaşılmaktadır. Köylülerin ifadesine göre Apollon heykeli torso'su burada bulunmuştur. Böylece üçüncü kez kaide yazıtı ile önünde bulunan heykel arasında ilişki kurabiliyoruz. Yapının içinde kaide üzerindikilerden başka iki yazıt daha bulunmuştur. Büyük kapı nişi içinde bulunan tamir yazıtı (No. 9) Latince'dir (Lev. XIV, 3). Yük. 0,825 m., gen. 0,64 m., der. 0,345 m. dir. Sonuncu yazıt (no. 10) güney duvarı önünde bulunan altıgen postament üzerindedir. Yük. 0,81 m. altıgen yüzey gen. 0,275 m. - 0,280 m. dir. Köşe akroterleri arasından yuvarlak bir gövde (Lev. XIII, 1) yükselir. Bu kısmın yük. 0,191 m. dir. Bunun üzerinde bir kısmın daha eklendiğini gösteren tam ortada bir takoz deliği bulunmaktadır. Yazıtın birini tebcil için dikildiği anlaşılmaktadır. Belki o kişinin heykelini taşıyordu.

YAPININ AÇIKLANMASI

Arkeologlar genellikle bir yapıyı, planına, içinde bulunan yazıt ve heykellere

göre isimlendirmekte zorluk çekmezler. Q yapısının kazı sonucu planını elde etmiş ve birçok yazıt ve heykellerine sahip olduğumuz halde, açıklanması pek kolay değildir. Yapıdan söz konusu eden bir yazıt bize yardım etmekten çok, problemler doğurmuştur. Yukarıda açıkladığımız gibi (No. I) heykel kaidesi üzerindeki yazıtın metni ne orada bulunan heykelle ne de yapının planı ile bağdaşmıyor. Bunun başka yerden getirilmiş ve ikinci kez başka bir heykelle kaide olarak kullanıldığını açıklamış bulunuyoruz. Diğer taraftan Lucius Fabricius isminde birinin karısı Vibia Tatia ile kızı Fabricia Lucilla tarafından yapının tamir edildiğini bildiren yazıt da (No. 9) yapının mahiyetini açıklamaktan uzaktır. Yapıda bulunan heykellere gelince bunlar çeşitli tanrı (2 tane Athena, Asklepios, Hygieia, Leto, Apollon, Aphrodite), bir Heros (Herakles) ve bir kadın portre figürü olup yapının mahiyetini kesinlikle açıklayacak nitelikte değildir. Bununla beraber bu husustaki araştırmalarımızla heykel bulunmasından faydalanabiliriz. Yapının planını şekil bakımından inceleyecek olursak; uzun yanlarından birinin ekseninde bir apsis ve iki yanında simetrik nişleri ile bize Roma devri bibliotheklerini²⁵ hatırlatır. Yapının kent planı içindeki yerinin merkezî, Foruma yakın oluşu ve aynı zamanda sakin bir köşesinde bulunması da bu fikrimizi desteklemektedir. Nişler, taş döşemeli zeminleri ile salonun mozaik döşemeli esas kısmından ayrılmaktadırlar. Aynı zamanda heykel kaidelerinin bunların içinde olmayıp bölme duvarlarının önünde bulunması da nişlerin belirli bir iş için kullanıldığına işaret eder. Böylece nişleri salonun iç mekânını etkileyen uzuvlandırma olarak değil özel fonksiyonu bulunan bölmeler şeklinde düşünmemiz gerekir. Nişlerin taban döşemesinin kalın ve büyük taş bloklardan yapılmış olması içlerinde ağır eşya taşın-

²⁵ E. Götze, Antike Bibliotheken, JdI 52 (1937) 231 res. 9 ve 11; W. Wilberg, Die Bibliothek, Forschungen in Ephesos V 1 (1953).

dığına işaret eder. Diğer taraftan bu kaba taştan zeminleri ile bu nişlerin, mozaik döşemeli salona doğrudan doğruya açılmayacakları da göz önünde tutulursa bunların ahşap kapılarla tecrit edilmiş olduklarını kabul etmemiz gerekir. Bu bölmelerin içinde kitap rulolarının saklandığı akla en yakın gelmektedir. Kitaplıklarda akıl ve zekânın timsali, bilimin koruyucusu tanrıça Athenanın (Minervanın) bir tasvirinin bulunduğu zamanımıza dek koruna gelmiş biblioteklerden²⁶ biliyoruz. Q yapısında iki tane Athena heykelinin bulunması da onu bibliothek olarak açıklama fikrimizi desteklemektedir. Bibliotheklerde Athena heykeli ile birlikte diğer tanrıların, yazarların ve özel kişilerin de heykelleri bulunurdu. Acaba yukarıda bahis konusu kaideyi (No. I) bu yönden açıklayabilir miyiz? Yazıtta (No. I) Khryssippos'un kendini yetiştiren iyi bir şair olduğu, Artemis için o zamana dek en güzel şiirleri onun yazdığı bildirilmektedir. Belki de Khryssippos'un heykeli önce bu maksatla bibliothek girmiş sonra da herhangi bir nedenle tunçtan heykeli kaidesinden uzaklaştırılmış ve yerini Athena heykeli almıştır.

Antik devir bibliothek yapı gelişimi içinde Kremna kitaplığının yerini tayin etmek için bu tür yapıların tarihine toplu bir bakış atmak gerekir. Antik kaynaklara, literatüre, arkeolojik bilgi ve kazılara dayanarak C. Callmer'in antik bibliotekler üzerine yazdığı makale²⁷ bu sahada şimdiye dek yapılan araştırmaların en geniş ve esaslıdır. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Antik Çağda daha M.ö. 6. yüzyılda Peisistrad'ların saraylarında kitaplıklar kurulmuştu. Euripides, Euthydemos ve Eukleides de kitap toplamışlardır. Yunan bilimi öncelikle sistemli kitap koleksiyonlarını iktiza ettiriyordu. Bili-

min babası sayılan Aristoteles ilk bilimsel kitaplığın da kurucusudur. Bu kitaplığı eski Lykeion gymnasiumunda kendi felsefe mektebinde kurmuştur. Bu gymnasiumun planı hakkında bilgimiz azdır. Yalnız bir takım stoaları olduğunu ve bunların içinde bir kitap koleksiyonu kurulduğunu biliyoruz. Aristoteles'in öğrencisi Phaleron'lu Demetrius hocasının bu araştırma enstitüsü fikrini Ptolemaios'lara aşlamış ve böylece İskenderiye'de daha büyük çapta Museion, Akademi şeklinde kurulmuş ve Muselerin kültürüne ithaf edilmiştir. Kısa zaman içinde antik çağın en büyük kitaplığı halini almıştır. Yalnız antik hiç bir kalıntıya sahip olmadığımız için bu kitaplığın görünüşü ve planı hakkında bir bilgimiz yoktur. Ancak kaynaklara göre Lykeion'a benzediği biliniyor. Attalos I ve Eumenes II (M.ö. 241-159) zamanında kurulan Bergama kitaplığı²⁸ İskenderiye'den sonra gelen ikinci büyük kitaplıktır. İyi koruna gelmiş durumu ile bize Hellenistik Çağ kitaplıkları hakkında bir fikir vermektedir. Bir büyük merasim salonu (Οἶκος) ile yanındaki üç kitap deposu odasından (ἡ ἀποθηκὴ τῶν βιβλίων) oluşmuştur. Bu odalar Athena kutsal mahalinin kuzey stoa'sının ikinci katına açılırlar. Kitaplığın hizmetinde olan bu stoa diğer taraftakilerin iki misli genişliğindedir. Burada kitaplık bağımsız bir yapı olmayıp kendi odaları ve bir tapınak avlusunun stoasından meydana gelmiş bir yapı kompleksidir. İskenderiye'deki ikinci kitaplık Serapeion ile Roma bibliotekleri de böyledir. Lykeion ve İskenderiye Museionlarında Muse kültleri ile ilişki vardır. Bergama planı bibliothek yapılarında ilk gelişiminde hâkimdir, ancak kitap odalarında bazı değişiklikler olmuştur.

Hellenistik kentlerin genel ve bilimsel bibliotekleri, Hellen etkili Roma kültür âlemine intikal ettiği az çok şeklini korumuştur. Bir stoaya açılan odalar

²⁶ Örneğin : Bergama Bibliothegi, R. Bohn, *Altertümer von Pergamon II* (1885) 56-75; Ephesos Bibliothegi bk. dipnot 25.

²⁷ C. Callmer, *Antike Bibliotheken*, *Opuscula Archaeologica III* (1944) 145 vdd.

²⁸ R. Bohn, a.e.; E. Götze, a.e. 225 vdd. C. Calmer, a.e. 148 vdd. res. 1-3.

burada portikus ile ilişkilidir. Roma'da atrium libertatis²⁹, templum Apollinis³⁰, Porticus Octaviae³¹ de olduğu gibi. Büyük Thermelerin kitaplıkları³² da aynı plana göre yapılmıştır. Burada Palestra bibliotheklerinin de etkisi olmuştur. En çok değişikliğe uğrayan bölüm bibliothek odasıdır. Romalıların kitaplığında oikos ve depo kısmı birleştirilmiştir. Bibliothek artık anıtsal bir salon halini almıştır. Giriş karşısında büyük bir niş bulunur ve içinde bilimin koruyucusu Minerva heykeli yer alır. Yan duvarlarda kitap rafları veya dolapları için dörtgen nişler bulunur. Bu değişiklik Roma mimarlık tekniğinin sağladığı niş konstruksiyonu gelişimi ile Romalılar zamanında gerçekleşmiştir. Bibliothek salonu önce portikusa açılır. Antik devrin sonuna kadar da bu şekile raslanır.

Roma dışında İtalya'da antik bibliothek sayısı pek azdır. Doğu Akdeniz bölgesi bu yönden zengindir. Bu kadar geniş saha ve 300 yıl gibi geniş bir zaman içinde çeşitli bibliothek yapı tipleri ile karşılaşırız. Antik çağın en iyi tanınan kitaplığı şüphesiz Ephesos'daki Celsus bibliothegidir³³. T. Iulius Aquila M.s. 110 senesinde babası T. Iulius Celsus'un anısına yaptırmıştır. Bibliothek yapısı ilk olarak burada fonksiyonuna uygun şeklini almıştır. Portikus, iç mekânın anıtsal bir salon halinde gelişmesi sonucu önemini yitirmiştir. Artık kaybolmuş ve yerini süslü bir fasad mimarisine bırakmıştır. Salon 16,50 m. × 11,00 m. ebadında olup orta kapının karşısındaki apsis 4,50 m. genişliğindedir. Duvarların önünde 0,50 m. derinliğinde, 1,00 m. genişliğinde ve 2,80 m. yüksekliğinde dörtgen nişler vardır. Bunların önünde 1,00 m. yüksekliğinde 1,40 m. genişliğinde bir podium bulunmaktadır. Romalıların kitapları

nişler içinde koruma sistemi iç mekân etkilemiştir. Bir kat nişler kitaplar için yeterli yer sağlayamayınca ikinci bir kata daha lüzum hasıl olmuştur. Üst kat nişlerine rahat ulaşabilmek için duvar önüne iki katlı galeri ilâvesi gerekmiştir. Sütunlar zemin üzerinde değil bir podium üzerinde yükselirler. Podium galeri genişliğinde olup iç mimariyi zemin seviyesinin üzerine yükseltmektedir. Aslında podiumun fonksiyonel gerekçesi yoktur. ancak iç mekâna daha yüksek görünüş sağlamak ve galeri sütunlarını hafifletmekle tamamen estetik nedene dayanır. Menderes Nysa'sı kitaplığının planı³⁴ da Ephesos bibliothegine benzer. Anıtsal bibliothek yapıları Hadrian devrinde gelişmiştir. Hadrian Atina'da yüksek okul için muhteşem bir stoa yaptırmıştır. 82 m. × 62 m. ebadındaki avlunun doğu tarafında bibliothek odaları yer alır. Ortadaki büyük salon 23 m. × 15 m. dir. Bergama'da Asklepieion'daki kitaplık da Hadrian devrine aittir³⁵. Giriş karşısındaki geniş apsis ve iki yanındaki dörtgen nişleri ile Q yapısına benzer. Apsisin içinde diğer kitaplıklarda alışık olduğumuz Athenanın yerini burada imparator Hadrian'ın heykeli almıştır. Bu kitaplık 18,50 m. × 16,32 m. ebadında oldukça büyüktür. Hadrian'ın Tivoli civarındaki villasının kitaplığı³⁶ da yarım daire apsis ve dörtgen nişleri ile Ephesos ve Kremna kitaplıklarını andırır. Büyük salon yalnız kitapların saklanması mahsus olmayıp aynı zamanda okuma odasıdır. Bu orta salonun iki yanında birer oda daha vardır, hepsi bir peristyl'e açılırlar. Q yapısı yalnız nişlerinin derin ve genişliği bakımından incelediğimiz bu kitaplık planlarından ayrılır. Burada nişler âdeta böl-

²⁹ H. Pringsheim, W.v. Diest, Nysa ad Meandrum, JdI Erg. H. X (1913) 49-51; Wendel, Zentralblatt für Bibliothekswesen 55 (1938) 646.

³⁰ Th. Wiegand, Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss. (1932) Phil. Hist. Kl. No. 5, 10 vd. Lev. 1-2; Das Asklepieion von Pergamon (1938) 40-43; C. Callmer, a.e. 175 res. 18.

³¹ H. Winnefeld, Die Villa des Hadrians bei Tivoli (1895) Lev. 8; C. Callmer, a.e. res. 19.

²⁹ C. Callmer, a.e. 156 vd. dipnot 4.

³⁰ C. Callmer, a.e. 157 dipnot 3, res. 6-7:

³¹ C. Callmer, a.e. 159 dipnot 2.

³² Chislanzoni, Notizie degli Scavi 9 (1912) 311 vd.; C. Callmer, a.e. 164 vd. res. 12.

³³ W. Wilberg, bk. not 25

meler şeklindedir, bunların içinde kitapların raflar veya dolaplar içinde depo edildiğini düşünebiliriz. Kuzey ve güney duvarlarının önünde bulunan 0,60 m. derinliğindeki girinti kitap raflarına uygundur. Belki buralarda daha çok kullanılan kitaplar duruyordu.

Anıtsal salon şeklindeki Roma kitaplıkları yanı sıra Romalılar zamanında avluya açılan odalardan oluşan ve Hellenistik çağ kitaplık planına dayanan tipin de geliştiğini görüyoruz. Bunun en iyi örneğini Atina'daki Hadrian Kitaplığında buluyoruz³⁷. Büyük peristylli avlunun (82 m. × 60 m.) doğu tarafında kitaplığın 5 odası yer alır. Ortadaki üç oda stoa'ya sütunlu cepheleri ile açılır, yanlardaki küçük odalar ise küçük kapılar ile açılırlar. Ana eksene raslıyan ortadaki en büyük salonun (23 m. × 15 m.) yanlardaki salonlarla irtibatı yoktur. Bu salonun duvarı önünde 1.60 m. yüksekliğinde ve 1.50 m. genişliğinde bir podium vardır. Duvarlarında 0.50 m. derinliğinde, 1.22 m. genişliğinde ve 2.83 m. yüksekliğinde nişler bulunmaktadır. Bu plan bize şimdiye dek mahiyeti kesinlikle açıklanamıyan Side M yapısını hatırlatır³⁸. M yapısının avlusu (88.50 m. × 69.20 m.) ebadı ile Hadrian Stoasından bir az daha büyüktür. Onun gibi müstakil bir yapıdır. Aynı şekilde avlunun doğu tarafında odalar yer alır. Avlunun ana eksenine raslıyan salon (26.45 m. × 15.20) eb'adı ile yandakilerden büyük ve onlarla irtibatsızdır. Atina Hadrian kitaplığında olduğu gibi bu salon da sütunlu cephesi ile avlunun galerisine açılır. Orada olduğu gibi diğer duvarları önünde 1.65 m. yüksekliğinde bir podium yer alır. Ve gene orada olduğu gibi duvarların önünde 0.70

m. derinliğinde 1.40 m. genişliğinde ve 2.80 m. yüksekliğinde nişler yer alır. Bunlar Celsus kitaplığında olduğu gibi iki katlıdır, ve ölçüleri de Ephesos kitaplığınıninkine yaklaşıktır. M Yapısının restitüsyon resminde³⁹ bu nişler içine heykeller yerleştirilmiştir. M yapısında bulunan heykellerin bir kaçı müstesna arkalarında da nefis işçilik gösterirler. Bilindiği gibi Roma kopyaları niş içinde durdukları zaman arkaları özensiz kaba taslak işlenirdi. Şu halde M yapısı heykellerinin bir kaçı hariç hepsinin durdukları yerin arkalarından da görünmesine müsait olması gerekir. Böylece bunların aediculae içinde durduklarını kabul etmek akla yakın gelir. Ancak yuvarlak şekilli köşe nişleri içinde heykeller duruyordu. Zaten iç mekân görünüşü de bunu gerektirir. Nitekim Nemesis heykeli yapının doğu-batı köşe nişi içinde in situ bulunmuştur. Bu heykelin arkası görünmediği için özensiz işlenmiştir. Diğer taraftan M yapısında bulunan heykellerin sayısı aediculae sayısından eksiktir. Böylece duvarlardaki nişlerin kitap rafı ya da kitap dolapları için kullanıldığını düşünebiliriz. Yan odalarda da hem giriş karşısında hem de orta salon ile aralarındaki duvarlarda nişler bulunmaktadır. Bu nişlerin 5.50 m. yükseklikte oldukları göz önünde tutulursa Kremna kitaplığında olduğu gibi tek katlıdır. Bu salonların planda gösterildiği gibi basilikal durumları Roma mimarlığının aksial ve simetrik kavramına aykırıdır⁴⁰. Hadrian kitaplığı ile plan, tüm ve detay ölçüleri bakımından büyük bir yakınlık gösteren M yapısının kentin planı içinde yeri de özellikle Agora'ya yakın oluşu bir kitaplığa uygundur. Bütün bu hususlara dayanarak Side M yapısının da bir kitaplık olduğunu söyleyebiliriz.

Kremna kitaplığı tamamen bağımsız bir yapıdır. Kuzey, doğu ve güney yanlarından yollar geçmektedir. Batı tarafından bir kapı ile bir salona açıldığından

³⁷ W. Judeich, *Topographie von Athen*, 2 inci baskı *Handbuch der Altertumswissenschaft III*, 2 (1931) 376-378; E. Götze, a.e. 237 vd.; C. Callmer, a.e. 174 vd. dipnot 1 res. 17.

³⁸ A. M. Mansel, *Die Ruinen von Side* (1963) res. 84 ve 85; L. Crema, *L'architettura Romana* (*Enciclopedia Classica XII*, 367 vd. res. 29-30) ve C. Krause (*Lexikon der alten Welt* (1965) 463) tarafından da plan benzerliğine değinilmiştir.

³⁹ A. M. Mansel, a.e. res. 90.

⁴⁰ A. M. Mansel, a.e. 121.

söz etmiş bulunuyoruz. Kitaplık ile arasındaki duvar boyunca açtığımız tranşede tabana indiğimizde mozaik ile döşeli olduğunu gördük. Ancak bu salonun kuzey duvarı devşirme taşlarla örülmüş olup geç devir karakteri (Lev. XIV, 1; Lev. XVII, 1-2; Lev. XVIII, 1) gösterir. Bu arada latince yazıtlı bir heykel kaidesi de (Lev. XVII, 1-2) kullanılmıştır. Yazıtta (No. 11) bir toplantı binasının yapılması için 12.000 dinar bağışlamış Marcus'un kızı Konsular ailesine mensup biri için dikildiği bildiriliyor. Hanımın ismini bildiren yazıtın üst kısmı ele geçmemiştir. Bu duvarın sonradan eklendiği yalnız geç devir duvar tekniğinden değil aynı zamanda genel plandaki uygunsuz durumundan da anlaşılmaktadır. Aslında kent Forum, Basilika, Nympeum ve anıtsal sütunlu caddesinin açıldığı meydanla Q yapısının doğrudan doğruya bağlantı olduğu akla yakın gelir. Bugünkü haliyle salonun batı duvarı kalıntısı da iki devir gösterir. Büyük bloklarla örülmüş kemer niş ve tonoz ayakları (Lev. XVIII, 1) Q yapısı duvarları ile aynı teknikte olduğundan aynı devre aittir. Kemer ve nişlerin içindeki duvarlar küçük taşlardan örülmüş geç devir karakteri gösterir. Ayrıca büyük bloklularla bağlantısız örüldüklerinden bunlar tamamen dolgu duvarı görünüşündedir. Aynı durum bu salonun kuzeybatı köşesinde de müşahade edilir. Bu da kuzey duvarının sonradan buraya eklendiğini açıklar. Böylece bu salonun Q yapısının aslında açık bulunan bu yönünde, geç devirde kapatılarak elde edildiği anlaşılıyor. Resimde aynı zamanda burada bir Tykhe heykelciğinin bulunması görülüyor. Bu eser kazı sonunda Burdur Müzesine nakledilmiştir. Burada Q yapısının içinde bulunan heykel kaidelerine benzeyen profilli bir üst parçası bulunmuştur. İki köşesine kırık kırığa eklenen parçaları da ele geçmiştir. Kalker taşından yapılmış, akroterleri bulunan parçanın yumurta bandı ve boncuk dizisi motifi silmelerinin altında yazıtlı düz bir kısım gelir. İki satırlı yazıt (No. 12) fazla harap olduğundan anlaşılması mümkün

olmamıştır. Bu salon için kesin sonuçlara varılabilmesi ancak kazıların ilerlemesi ile mümkün olacaktır. Salonun genişliği 9,00 m., batı duvarındaki nişlerin derinliği 1,08 m., köşe nişinin genişliği 1,80 m., diğerlerinin genişliği 2,00 m. dir.

HEYKELTRAŞLIK BULUNTULARI:

Önce kazıda bulunan Tykhe heykelini inceledikten sonra Q yapısı içinde köylüler tarafından kaçak kazı yapılarak meydana çıkarılan ve Burdur Müzesine satılan 9 heykeli ele alacağız. Kazı sırasında bu heykellere ait bulduğumuz parçaları ayrı yayınlamaktansa yerinde zikretmeği doğru bulduk.

1 — Tykhe Heykeliği Lev. XVIII, 2, Burdur Müzesi. Env. No. 70/1, Q yapısının batısındaki salonda kazı sırasında bulunmuştur. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,220 m. (+ Kaide yük. 0,080 m.) gen. 0,480 m., der. 0,280 m.

Baş, sol el ve bereket boynuzunun iki ucu, sağ kolun aşağı kısmı noksandır. Kazıda bulunan kaideye ait bir parça yerine kırık kırığa uymaktadır.

Uzun khiton üzerine sol omuzdan atılan himation, sağ kol ve beden sağ tarafını açıkta bırakır. Himation'un kalın kenar kıvrım rulosu bedeni diagonal keser. Mantonun altında göğüs altından kuşakla sıkılmış giysinin altında ikinci bir khiton daha bulunmaktadır. Kıvrım karakterinden daha ince kumaştan olduğu anlaşılan bu khitonun yakası da üstekinin altından gözükmektedir. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta, sağ bacak dizden bükülerek yana ve arkaya çekilmiştir. Elbise etekleri kaide üzerine dek inmekte yalnız ayakburunları dışarıda kalmaktadır. Dirsekten bükülerek öne uzatılan sol kol tamamen mantonun altında kalır, yalnız bereket boynuzunu tutan, şimdi mevcut olmayan el, kol üzerinden inen himation kıvrımları arasından dışarı çıkıyordu. Sağ yanda diz hizasında ve daha yukarıda olmak üzere iki destek kalıntısı görülür. Sağ ayağın yanında kaide üzerinde duran kürenin bir parçası kalmıştır. Desteklere

ve küre kalıntısına göre Tykhe'nin sağ kolunun pozisyonunu kolaylıkla gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Tykhe aşağı doğru uzattığı sağ eli ile küre üzerinde duran bir dümenin sapını tutuyordu. Verimliliğin sembolü bereket boynuzu yansırı küre ve dümeden oluşan ikinci atribüsü dünya mukadderatının tanrıçanın elinde olduğunu dile getirir.

Heykelimiz duruş motifi ve mantosunun kıvrım sistemi ile bize Vatikan müzesindeki Urania olarak onarılan heykeli⁴¹ hatırlatır. İkisini karşılaştığımızda aynı orijinale dayandıklarına ikna edici benzerliğe rağmen aralarında bazı farklar da vardır. Kremna heykelciğinde göğüs altında kemer bulunması, mantosunun daha kısa ve özellikle khiton etek kıvrımlarının barok üslûpta oluşu, onu 4. yüzyıl orijinalinden uzaklaştırmakta ve hellenistik devir heykeltraşlığına yaklaştırmaktadır. Şu halde heykelimizi esas tipin bir varyasyonu olarak görebiliriz. Messene'de bulunmuş bir replik⁴² Kremna torsosu ile o kadar büyük bir benzerlik gösterir ki, onun da aynı varyasyona dayandığını söyleyebiliriz. Side repliğinin⁴³ aynı tipte olması hellenistik devir varyasyonunun yaygın olduğuna işaret eder. Messene örneğinin bir rahibeyi tasvir ettiğine göre bu tipin portre heykeli olarak da kullanıldığı anlaşılıyor. Bu sebepten Messene torso'sunda tanrıçanın bereket boynuzu bulunmadığı gibi uzun saç buklelerine de raslanmaz. Kremna torsosu özenli işçiliği ve giysi kıvrımlarının zengin oluşu ile diğer repliklerden farklı olup Hellenistik sanat geleneğini daha kuvvetli yansıttığından varyasyonu daha iyi temsil etmektedir. Yapılış tarihi üslûp benzerliği bakımından Q yapı-

sının heykelleri ile aynıdır. Onlar gibi M.s. 2. yüzyılın sonlarına tarihlenir.

2—Büyük Athena Heykeli Lev. XIX, 1 Burdur, Müze Env. No. 8333, Q yapısının kuzey duvarı önünde batı köşesine yakın bulunmuştur. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,980 m., gen. 0,900 m., der. 0,580 m.

Baş, sağ kol dirsekten aşağı ve sol elin küçük parmağı noksandır.

Bol kumaştan apoptygmalı uzun bir khiton giymiştir. Sol omuzdan atılarak sırt ve bedenin sol yanı ile vücudun aşağı kısmını örten himation da bol ve zengin kumaştandır. Sağ omuzda uçları tutturularak göğüsü çapraz örten aegis'in sol tarafı da mantonun altında kalır. Üzeri balık pulu şeklinde yapraklarla kaplı aegis'in ortasında çirkin yüzlü ve saçaklı bir Medusa başı vardır. Aegis'in kenarını spiral şeklinde kıvrılan küçük yılanıklar süsler. Ense desteğinin şekline ve boynun kaslarına göre başın hafif sola çevrik olduğu anlaşılır. Sol kol dirsekten bükülerek öne uzatılmış ve eli oynar gibi himation'un kenarını tutmaktadır. Yana doğru açılarak yukarı kaldırılan sağ kolun hareketini gözümüzün önünde kolaylıkla canlandırabiliriz. Kaidenin üzerinde sağ ayağın yanında kalan izinden buradan yılan dolanmış mızrağın yükseldiği anlaşılır. Athena'nın sağ eli ile bunu tutabilmesi için kolunu dirsekten bükükten sonra yukarı kaldırması gerekir. Diz hizasında mantonun üzerinde bu mızrağı takviye eden desteğin izi görülmektedir. Vücut şekilleri bol ve zengin giysi kıvrımları altında kaybolmuş gibidir. Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta sağ bacak ise serbest olarak dizden bükülerek yana ve hafif geri çekilerek ancak burnu ile yere değmektedir. Khiton'un manto altından dışarıda kalan kısımları sert ve paralel pililer halinde kıvrımlar gösterir. Apoptygma kıvrımları da aynı sertliği ve monotonluğu korur. Mantonun kıvrımları daha serbest ve hareketlidir. Bu torso gerek duruş motifi, gerekse kıyafeti ve giysi kıvrım sistemi ile bize Vatikan müzesin-

⁴¹ G. Lippold, Die Skulpturen des Vatikanischen Museums III, 1 (1936) 30 vdd. No. 504, Lev. 8.

⁴² G. Daux, Chronique des Fouilles 1962, BCH 87 (1963) 774 res. 9.

⁴³ J. İnan, Side'de Roma Devri heykeltraşlığı, No. 39. baskıda.

deki Athena Giustiniani⁴⁴ heykelini hatırlatır. Zamanımıza dek koruna gelmiş birçok kopya ve varyasyonlarından anlaşıldığına göre Yunan orijinali antik devrin ünlü eserlerinden biridir. Kremna torsosunu Athena Giustiniani heykeli ile karşılaştıracak olursak aralarında en ufak ayrıntıya dek büyük benzerlik ikisinin aynı orijinale dayandığında kuşku bırakmaz. Kremna bibliotheginde bulunan, aşağıda inceleyeceğimiz ikinci Athena heykelinin de (Lev. XIX, 2) aynı tipte olması Kremna örneklerine zengin replik listesinde⁴⁵ önemli bir yer kazandırmaktadır. İyi koruna gelmiş durumları ve üstün işçilikleri ile bu eserler şimdiye dek tanınan replikleri geride bırakmaktadırlar. Yazıkkı ikisinin de başları bulunamamıştır. Diğer replikler gibi bu heykellerin üslup karakteri de dayandıkları orijinalin bronzdan yapılmış olduğunu açıklar. Kremna heykellerini asıl önemi şimdiye dek orijinal hakkındaki bazı tartışmalara son vermeleri ve bazı problemlerin çözülmesini sağlamalarıdır.

⁴⁴ W. Amelung, Die sculpturen des Vaticanischen Museums I (1903) 135 No. 114, Lev. 18; W. H. Schuchhardt, Epochen der Griechischen Plastik (1959) 99 vd. res. 69

⁴⁵ A. Furtwängler, Meisterwerke der griechischen Plastik (1893) 594 not 2; heykel olarak 5 replik tanıtmakta, fakat Amelung, a.e. haklı olarak Napoli örneğini (Env. No. 6399) bu listeden çıkarmıştır. Amelung listeye mütereddit olarak (S. Reinach, Répertoire de la Statuaire II, 289 No. 5) ve (Reinach, a.e. 291, No. 3) iki eseri ilâve etmiştir, sağ sol yanları değişik olmakla beraber bunların aynı orijinale dayandıklarında kuşku yoktur. Amelung, Furtwänglerin 4 baş repliğine Kopenhag Ny Carlsberg Glyptotekinde bulunan bir büstü (Billedavler antike Kunstvaeker Lev. VIII, 104) ve bir de Ince Blundell-Hall fragmanını (Furtwängler, Abhandl. d. Königl. bayer. Akad. d. Wissensch. 1897, 557 Lev. V) ilâve eder. Daha sonra baş listesine M. Bieber, Kassel örneğini (M. Bieber, Antike Skulpturen und Bronzen des Königl. Museum Fridericanum (1915) 14 vd. No. 12 Lev. XVII-XVIII). Hekler de Atina National Museum'daki bir başı (Env. No. 3004) baş listesine ilâve etmiştir (A.A. 1934, 259). J. Keil, Ephesos'da bulunan bir heykeli (Ö. Jh. XXV, 1929, 27/28 res. 13/14) replik listesine ilâve etmiştir. F. Poulson da Ny Carlsberg Glyptotekinde bulunan bir torsoyu (Billedtavler II, Lev. II, No. 104 a) replik listesine sokmuştur.

Önce bu iki örnekte de aegis'in bulunması orijinalin aegis'li olduğu hususundaki kuşku ortadan kaldırrır. Kapitol örneğinde⁴⁶ aegis'in bulunmaması ancak kopistin bir ihmali olarak açıklanabilir⁴⁷. Kremna örneklerinin bir önemi de iki ayrı varyasyona dayanmalarındadır. Bu iki torsoyu karşılaştıracak olursak esas iki varyasyon arasındaki farkları saptamış oluruz. İlk olarak ele aldığımız büyük Athena heykeli replikler arasında daha çok raslanan tipi temsil eder. Burada Athena'nın sol elini öne uzatarak himationun kenarını tutması, en belirgin özelliğidir. Diğer tipte (Lev. XIX, 2) sol kol dirsekten hafif bükük olarak öne doğru, uzatılmıştır. Bu kolun kırık kesitine dik kat edilecek olursa kolun aşağı kısmının hafif kalkık ve avucun yukarı bakar şekilde uzatıldığı anlaşılır. Böylece tanrıçanın bu elinde bir şey taşıdığı (belki küçük bir Nike) sonucuna varılır. Giysi kıvrımları üzerinde kalmış destek parçasından bu ağırlığı taşıyan kolun alttan takviye edildiği anlaşılır. Burada mızrak düşünemeyiz zaten plint üzerinde buna yer de yoktur. Mızrak herhalde gene sağ elde tutuluyordu. Sağ bacağın yanında kalmış destek parçası herhalde bu mızrakla ilgilidir. İki tip arasındaki ikinci fark da bu kolun hareketinde göze çarpar. Burada sağ kol yana açılarak yukarı kaldırılmadığı için figürün üst kısmı daha dar ve derli toplu görünüşlüdür. Bu kol dirsekten hafif bükük olarak yandan aşağı doğru sarkar. İki örneğin arasındaki diğer bir fark da küçük Athena heykelinin sol yanında alçak bir kaide üzerine diklemesine konmuş bir kalkanın bulunmasıdır. Diğer göze çarpan bir fark da aegis kenarının yılan motifidir. Birinci tipte sematik spiral şeklinde kıvrılan yilancıklar ikinci örnekte daha serbesttir. Burada giysi kıvrımları da özellikle apodygma'da

⁴⁶ H. Stuart Jones, A Catalogue of the Ancient Sculpture preserved in the Municipal Collections of Rome, The Sculpture of the Museo Capitolino (1912) 103 No. 29 Lev. 20.

⁴⁷ G. Lippold, Handb. 212 not 15 aynı fikirdedir.

görüldüğü gibi daha hareketlidir, sertlik ve monotonluktan nisbeten kurtulmuştur. Bu karşılaştırmalarımız ikinci örneğin üslûp gelişimi bakımından birinciden daha sonra olduğunda kuşku bırakmaz. Birinci tipte 5. yüzyıl karakteri daha kuvvetli ikincisinde ise 4. yüzyıl sanat akımı sezilir. Şu halde Kremna'nın ikinci Athena heykeline birincinin yani Athena Giustiniani'in bir varyasyonu gözüyle bakabiliriz. Bu varyasyonun bir repliği Ephesos'da⁴⁸ bulunmuştur. Kremna sikkeleri üzerinde esas tipin kopyalarına raslanır, en güzel bir örneğini Maximinus (235-238) sikkesi⁴⁹ üzerinde görmekteyiz.

Orijinal eser, arkeologlar tarafından farklı tarihlendirildiği gibi çeşitli sanatçılara da mal edilmek istenmektedir. Genellikle 5. yüzyılın son çeyreğine⁵⁰, son 10 yılına⁵¹, 5. ve 4. yüzyıl dönemine⁵² ya da 4. yüzyılın başlarına⁵³ tarihlenmektedir. Bazı arkeologlar onu Pheidias çevresine⁵⁴ sokmakta bazıları onun Pheidias etkisinde bir sanatçı⁵⁵ tarafından yapıldığını kabul etmekte bazıları da Euphranor'a⁵⁶ mal etmektedir. Kremna'daki iki örneğin karşılaştırılarak incelenmesi bu değişik tarih ve üslûp mütalâalarının nedenlerini açıklamaktadır. Bir taraftan eserin üslûp bakımından bir dönem devresine raslaması diğer taraftan yeni sanat akımına göre bir varyasyonunun yaratılmış olması orijinali hakkında bu çeşitli fikirlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Böylece biz eseri 5. yüzyılın son

on senesine tarihleyen meslektaşların fikrine katılıyoruz.

Kremna repliği iyi perdahlanmış cilâli gibi parlayan yüzey işçiliği, mahirce kullanılmış burgu aleti ile geç Antoninuslar devrine 2. yüzyılın sonlarına belki de 3. yüzyıl dönemine girer.

3 — Küçük Athena Heykeli Lev. XIX, 2, Burdur Müzesi Env. No. 7827, Q yapısının batı duvarının giriş nişinin solundaki birinci ve ikinci nişlerin bölme duvarı önünde bulunmuştur. Üzerinde durduğu kaidenin yalnız üst parçası bulunmuştur. Yazıtından (No. 6) Athena heykeline ait olduğu anlaşılmıştır. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,670 m., gen. 0,600 m., der. 0,420 m.

Baş, kolların aşağı kısmı, kalkanın ön tarafta kenarı noksandır. Kalkanın üzerinde durduğu kaidenin ön tarafta yüzeyi kırıktır. Sağ ayağına ait kopmuş parça kazı esnasında bulunmuştur. Giyisinin kabarık kıvrım sırtlarında çentik ve kopuklar vardır.

Burada Athena Giustiniana tipinin bir varyasyonu ile karşılaştığımızı bir önceki heykelde açıklamış bulunuyoruz. İki repliğine⁵⁷ raslanmadığına göre tutunmuş bir varyasyon olduğu anlaşılıyor.

Ön tarafta heykelin işçiliği özenli ve iyi perdahlıdır. Arka tarafta işçilik kaba ve özensizdir. Eserin yapılış tarihi üslûbuna göre büyük Athena heykeli ile aynı olmalı.

4 — Asklepios Heykeli Lev. XX, 1, Burdur Müzesi Env. No. 8334, Q yapısının doğu duvarı ortasındaki apsisin sol tarafında bulunmuştur. Kazıda bulunan ayak ve kaide fragmanları ile heykelin aşağı kısmı tamamlanmıştır. İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1.850 m. (+ kaide yük. 0.085 m.), gen. 0,690m. der. 0,350 m.

Baş ve sağ kol noksandır.

Vücut ağırlığını sol bacak taşımakta sağ bacak ise dizden bükük olarak hafif öne uzatılmıştır. Sol omuzdan atılan manto sol kolu ve belden aşağı vücudu ayak

⁴⁸ A. Aziz (Ogan) İzmir Müzesi Rehberi (1932) 76, Env. No. 11.

⁴⁹ H. v. Aulock, a.e. 5101 Lev. 168.

⁵⁰ P. Arndt, EA 226.

⁵¹ M. Bieber, a.e.; Johnes, a.e.; C. Blümel K 180 Lev. 73; Lippold, a.e. 212 vd.

⁵² W. Amelung, a.e. 135.

⁵³ H. K. Süsserott, Griechische Plastik des 4. Jahrhunderts vor Christus, Edizione Anastatica Roma (1968), 140; W. Fuchs, Helbig I, 343 vd. No. 449.

⁵⁴ F. Poulson, EA 385 ve 3853.

⁵⁵ W. Fuchs, a.y.

⁵⁶ A. Furtwängler, a.y. ve W. Amelung da Furtwängler'e iştirakle Euphranor'a mal eder JdI, 41, (1926) 275.

⁵⁷ Ephesos örneği, A. Aziz a.y.; EA 226.

belleklerine dek örter. Kenar kıvrım rulosu bel hizasında kalınca kuşak şeklinde vücudu keser. Bunun altında himationun bir köşesi üçgen önlük gibi bacakları saran kısmın üzerine iner. Sol kol dirsekten bükülerek kalçaya dayanmıştır. Dirseğin yana doğru gerdiği himation, figürün yanından V kıvrımları ile perde şeklinde aşağı iner. Himationun yüzeyi kıvrım hatları ile canlandırılmıştır. Bu kalabalık kıvrım çizgileri altından vücudun şekilleri dışarıya yansımaktadır. Biri sağ bacağın yukarı kısmında diğeri aynı tarafta kasık hizasında iki tane destek parçası kalmıştır. Burada Asklepios'un yılanlı sopasının uzandığını kolaylıkla gözümüzün önünde canlandırabiliriz. Zaten figürün Asklepios'un geleneksel kıyafetinde oluşu da heykelin tanrıyı tasvir ettiğinde kuşku bırakmaz. Destek olarak sol bacağın yanında üzerinde etiketi bulunan yuvarlak bir kutu (Albricus) yer alır. Bu destek Asklepios heykeline uygundur içinde tanrının yanında bulunması gereken ilâç ve tıp aletlerinin olduğu düşünülebilir. Kremna sikkeleri üzerinde bu tipe benzeyen Asklepios tasvirlerine genellikle Hygieia ile birlikte raslanır⁵⁸.

Heykelimiz, duruş motifi ve elbisesinin genel havası bakımından bize M. ö. 5. yüzyılın sonlarında yapılmış Neugebauer Asklepios tipini⁵⁹ hatırlatır. Bu tipin Napoli⁶⁰ örneği ile onu karşılaştıracak olursak özellikle giysi kıvrımlarında bazı farklar göze çarpar. Kenar kıvrım rulosu burada daha kalın bir şekil almış ve bir yenilik olarak onun altında himationun bir köşesinin sarkması, sol dirseğin altından mantonun serbest ucunun burada aşağı dek uzanması ve nihayet yüzeyin kıvrım hatları ile kaplan-

mış ornamental görünüşü aradaki farkları belirtir. Bu karşılaştırma aynı zamanda eserimizin orijinalinin daha sonraki bir devirde aranması gerektiğini de ortaya koyar. Bütün aramalarımıza rağmen tam replik diyebileceğimiz bir örneğe raslayamadık. Ancak giysi motifi bakımından Baltimore Jons Hokins Üniversitesinde bulunan Asklepios heykeli⁶¹ ile benzerlik gösterir. Yalnız orada yüzey daha sakin-dir. Bununla birlikte aynı tipe dayandıklarını söyleyebiliriz. Heykelimiz yüzeyinin ornamental görünüşü ile Kapitol müzesinde bulunan siyah mermerden bir Asklepios heykelini⁶² hatırlatır. Yalnız sonuncuda himationun tanzimi biraz farklıdır. Böylece Kremna heykelinin dayandığı orijinalin, Hellenistik devirde Neugebauer tipi serbest şekilde kullanılarak yaratıldığını düşünebiliriz. Ornamental görünüşün de Roma varyasyonunu yansıttığı kanısındayız.

Torsomuz Q yapısında bulunan diğer heykellerle aynı işçilik ve üslûbu gösterdiğinden aynı tarihte yapılmıştır.

5 — Leto Heykeli Lev. XX, 2, Burdur Müzesi Env. No. 7827, Q yapısında a-sis'in sağ tarafındaki kaidenin (No. III) önünde bulunmuştur.

İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,750 m. (+ plint yük. 0,140 m.), gen. 0,890 m., der. 0,590 m.

Baş, sağ kol tamamen, sol kolun aşağı kısmı noksanıdır. Heykel iki parça halinde ele geçmiş, sağ bacağın yukarı kısmından sol diz kapağı altına uzanan diagonal ek çizgisinden görüldüğü gibi bu iki parça birleştirilmiştir.

Doğal büyüklüğü aşan figür kolpos ve apotygmalı bir peplos giymiştir. Sağ bacak dizden bükük ve önde sol bacak ise arkada ve gerilmiş durumdadır. Sağ bacağın profilden gösterilmiş olmasına karşılık vücudun yukarı kısmı cephedendir.

⁵⁸ H. v. Aulock, Syll. No. 5118 ve 8605.

⁵⁹ K. A. Neugebauer, Asklepios. Ein Beitrag zur Kritik Römischer Statuenkopien, 78. Winckelmannsprogramm der Archaeologischen Gesellschaft zu Berlin (1921). Tipe Neugebauer'in ismi M. Bieber tarafından verilmiştir (M. Bieber, A Bronze Statuette in Cincinnati, Proceedings of the American Philosophical Society, cilt 101 (1957) 73.

⁶⁰ M. Bieber, a.e. res. 5.

⁶¹ D. M. Robinson, Excavations at Olynthos 12; 136 not 88, Lev. 182, 3, M. Bieber, a.e. res. 15.

⁶² H. Stuart Jones The Sculpture of the Museo Capitolino (1912) 278, Salone 5, Lev. 67.

Böylece sağa doğru koşan figürün dönerek arkasına baktığı anlaşılıyor. Bu pozda ancak bir şeyden korkarak kaçan ya da takip edilen bir figürün tasvir edildiği anlaşılıyor. Hareketin şiddetiyle sağ bacak üzerinde gerilen peplosun kıvrımları dizde kırılan ayak hatlarıyla belirtilmiştir. İki bacağın arasından dikey inen kıvrımlar kaide üzerinde yelpaze şeklinde açılır. Kolpos kıvrımları göğüsler arasında kavislerle belirtilmiştir.

Figür gerek hareket motifi gerekse peplos'un şekli ve kıvrımları ile bize Palazzo dei Conservatori'deki Leto heykelciğini⁶³ hatırlatır. İki eseri birbirleri ile karşılaştıracak olursak gerek hareket motifi gerekse giysi kıvrım sistemi ve üslup benzerliği ikisinin aynı orijinale dayandığında kuşku bırakmayacak kadar büyüktür. Her iki örneğin de kolları kırıktır. Bu hususta Torlonia⁶⁴ repliği tamamlayıcı bir fikir vermektedir. Leto sol omuzunda Apollon ve sağ omuzunda Artemis olduğu halde sağa doğru ilerlerken başını arkaya çevirmiş uzaklaştığı yere bakıyor. Yunan Mythos'una göre Leto, Delos adasında çocuklarını dünyaya getirdikten sonra Delphi'ye gelir. Burada çocuklarını Delphi ejderi Python'dan kurtarmak için kaçırırken Apollon onun kucağından ok atarak ejderi öldürür⁶⁵. Bu konunun tasvirine vazolar, sikkeler ve kabartmalar üzerinde raslanır. Kırmızı figürlü bir vazo üzerinde⁶⁶ Leto aynı şekilde çocuklarını kucaklamış kaçarken başını arkaya çevirmiştir. Burada Python büyük bir yılan şeklinde gösterilmiştir. Vatikan sunağı⁶⁷ üzerinde girland boşluğunda tasvir edilen sahnede ortada Leto çocukları ile kaçıyor, sağda uzanmış bölge

Nymphe'si solda elinde kalkan tutan bir figür görülür. Sikkeler⁶⁸ üzerinde bulunan tasvirler Kremna ve diğer replikler tipindedir. Özellikle Leto ve çocuklarının takdis gördüğü şehir sikkeleri (Ephesos, Stektorium, Magnesia)⁶⁹ üzerinde aynı tasvire raslanır. Kremna sikkeleri üzerinde aynı figür yanlışlıkla kucağında Karakalla ve Geta'yı taşıyan Iulia Domna olarak açıklanmıştır⁷⁰. H. v. Aulock koleksiyonundaki bir Aurelian sikkesi⁷¹ (270-275) üzerinde aynı figür yazıtle Leto olarak isimlendirilmektedir. Heykelimizle sikke tasvirini karşılaştıracak olursak aralarındaki büyük benzerlik aynı orijinale dayandıklarında kuşku bırakmaz. Roma İmparatorluk devrinde Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde basılmış sikkeler üzerinde bu tasvire raslanmasına dayanarak orijinalin bu kentlerden birinde özellikle Ephesos'da bulunduğu sonucunun çıkarılması doğru olmasa gerek⁷². Roma İmparatorluğu dahilinde birçok eyaletlerde aynı Yunan orijinallerinin kopyaları bulunduğu gibi sikkeleri üzerinde de onların tasvirlerine raslanması doğaldır. Roma sikkeleri üzerindeki tasvirlere dayanarak orijinalin bulunduğu şehri saptamak imkânsızdır.

Kremna heykeli şimdiye dek bulunan replikler arasında en önemlisidir. Diğer iki replik küçük ebatla heykelcik halinde kopyalar (Palazzo dei Konservatori 0,68 m.), oysa Kremna örneği tabii cesametten büyüktür. Sikke, vazo ve kabartma tasvirlerine kadar nüfuz eden orijinal eser herhalde Antik Çağın ünlü bir heykeltıraşının elinden çıkmadır. Bazı arkeologlar Strabon'un verdiği bir bilgiye (14, 1, 20) dayanarak burada Skopas'ın Ephesos grubunu tanımak istemişlerdir. Fa-

⁶³ H. Stuart Jones, Pal. Cons. 227 No. 31 Lev. 85.

⁶⁴ P. E. Arias, Skopas (1912) Lev. VI, 23; Enc. Arte. Ant. IV 504 res. 592.

⁶⁵ Th. Schreiber, Apollon Pythoktonos (1879) 85 vdd., Roscher, ML bk. Leto Kol. 1974.

⁶⁶ E. Löwy, Zu den Niobidenkmälern, JdI 47, 1932, 66 dipnot 6, res. 18.

⁶⁷ Luccia Telesine sunağı, Amelung, Die Skulpt. des Vat. Mus. I (1903) 462 vdd. No. 230 Lev. 47; Helbig I, No. 367.

⁶⁸ Th. Schreiber, a.e. Lev. 2; P.E. Arias, a.e. Lev. VI, 21 ve 22.

⁶⁹ F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatiscche Münzen I, 81 No. 33; J. Overbeck, Geschichte der griechischen Plastik (1894) 117 res. 172 a ve b.

⁷⁰ Cat. Gr. Coins of Lycia, Pamylyia and Pisidia Lev. XXXV, 5.

⁷¹ H. v. Aulock, Syll. 18. Heft 8608.

⁷² G. Lippold, Handb. 182.

kat orada Leto elinde asa ile gösterilmiş, çocukları ise bölge Nymphe'si Ortygia taşıyordu. Böylece grubumuzun Skopas'ın eseri ile ilişkisi olmadığı açıktır. Gene kaynaklara (Plinis nat. hist. XXXIV, 77) dayanarak bazı arkeologlar da burada Euphranor'un Konkordia tapınağında bulunan eserini tanımak istemişlerdir. Heykelimizin üslûbu bu iki sanatçı için de erkendir⁷³. Motif bakımından benzerlik gösterdiği Ny Carlsberg Glyptoteğindeki kaçan Niobe heykeli⁷⁴ ile Leto'yu karşılaştıracak olursak, onun daha yumuşak ve serbest hareket motifi karşısında eserimiz sert ve tutuk kalır. Leto'nun elbise kıvrım üslûbu da Demeter Cherchel heykeli⁷⁵ ile yakınlık gösterip sert ve şematik görünüşlüdür. Belki ondan az öncedir. Böylece orijinalin M.ö. 450-440 seneleri arasında aranması gerektiği kanısındayım. P. Arndt ve G. Lippold bu önemli eserin sanatçısı olarak Alkemenes'i düşünmüşlerse de⁷⁶ eserin belirttiğimiz sert üslûba yakın karakteri buna manidir. Bugün eseri yaratan ünlü sanatçının ismini açıklayacak durumda olmadığımızı kabul etmemiz gerekir.

Heykelimiz yapının diğer heykelleri gibi M.s. 2. ve 3. yüzyıl döneminde yapılmıştır. Plint'in yazıtına göre (No. 4) rahip, başrahip, kurucu şansever Lucius Aetius Iulianus oğlu Rutilius ve kızı Lucilla ile birlikte heykelleri sevgili vatanına takdis etmiştir. Kaide üzerindeki yazıtın (No. 3) heykelle ilişkisi yoktur.

6 — Aphrodite heykeli Lev. XXI, 1 Burdur Müzesi Env. No. 8330, Q yapısının doğu duvarındaki apsis'in sağındaki nişin sağ yan duvarı önünde bulunmuştur. Burada bulunan kaidenin (No. IV) üzerindeki yazıtla (No. 5) heykelin ilişkisi yoktur. Yazıtta göre kaide üzerinde Iulia

Rutilia Longilla isminde bir hanımın portre heykelinin durması gerekir.

İnce grenli beyaz mermerden, Yük. 1,200 m., gen. 0,450 m., der. 0,300 m.

Baş, kollar tamamen, bacaklar baldır hizasından aşağı noksandır. Sağ bacadaki yüzeyden derince bir parça kopmuştur. Kazı esnasında bulunan bir büyük parça sağ yanda sırta, diğer büyük bir parça da arkada sol yanda etek kısmı ve birkaç küçük parça da torso ile kırık kırığa eklenebilmiştir. Ayrıca üzerinde sandallı kadının ayağı bulunan kaide arada eksik kısım olduğundan heykelle eklenememekle beraber ona aittir.

Saydam kumaştan khiton vücut şekillerini dışarı yansıtır. Elbisenin sol omuzu kayarak göğüsü açıkta bırakır. Kasık hizasında bir kuşakla sıkılmış khiton ıslakmış gibi vücuda yapışmıştır. Sağ omuzdan arkaya atılan manto önde sol kolun aşağı kısmı üzerinde dolandıktan sonra herhalde yandan aşağı sarkıyordu. Buna ait pek az kısım sol oyluğun yanında kalmıştır.

Heykelimizin orijinalinin 420-410 yıllarında yaratılmış Venus Genetrix tipine⁷⁷ dayandığında kuşku yoktur. Birçok replikleri ile tanınan esas tipten heykelimiz bazı hususlarda ayrılır. Vücuttaki burkulma hareketi böylece sağ omuzun ön plana çıkması, vücudun iki yanında karşılıklı zit hareketin bulunması, khiton kırışıklarının köşeli ve huzursuz çizgileri, kasık hizasından bir kuşakla sıkılması ve sol omuzdan kayan kısmının kalın ve kabarık şekil almış olması heykeli 5. yüzyıl orijinalinden uzaklaştırmakta ve ona geç Hellenistik devir eseri görünüşü vermektedir. Birçok replikleri ile tanıdığımız Hellenistik varyasyonun⁷⁸ en güzel örneği 1968 Perge kazılarında bulunmuştur⁷⁹. Kremna örneği çok harap

⁷³ G. Niebling, Zur Leto des Euphranor, Forschungen und Fortschritten 24, 1948, 2 vdd.; Ch. Picard, Manuel III, 866.

⁷⁴ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969) res. 209.

⁷⁵ W. Fuchs, a.e. res. 207/208.

⁷⁶ P. Arndt-G. Lippold, BrBr metin 761/62.

⁷⁷ W. Fuchs, Zum Aphrodite-Typus Louvre-Neapel, 206 vd. Lev. 48-51.

⁷⁸ G. Lippold, Kopien und Umbildungen 85 not 88; O. Waldhauer, Die Antiken Skulpturen der Ermitage II (1936) 10 No. 228 Lev. XI, XII.

⁷⁹ Antalya Müzesi Env. No. A 3310 halen yayınlanmamıştır.

keline tamamen uygundur. Bir fark Kremna Hygieiasının saçlarının yanlardan uzun bukleler halinde göğüslerin üzerine doğru uzanmasıdır.

Burada orijinali dördüncü yüzyılda yaratılmış bir eserin gene Hellenistik devir varyasyonuna dayanan kopyası ile karşılaşmış bulunuyoruz. Son zamanlara dek tanınan dört replik sayısı Side, Perge ve Kremna buluntuları ile sekize yükselmiştir. Kremna heykeli işçiliğinin özenli oluşu ile replik listesinde önemli bir yer alır. Plintinin tam olarak korunagelmüş olması, bizim Side heykelinde daha önce esas görünüş açısı hakkında mütalâamızı desteklemektedir. İki yanı yuvarlatılmış plintin düz cephesi heykelin esas görünüş yönüne göre ayarlanmış olması gerekir.

9 — Apollon Heykeli Lev. XXIII, 1-3, Burdur Müzesi Env. No. 7868, Q yapısının kuzeybatı köşesi nişinin sol tarafında bulunmuştur. Buradaki kaidenin (No. VII) yalnız yazıtlı üst parçası kalmıştır. Yazıtına göre (No. 8) üzerinde Apollon heykeli bulunduğu anlaşılan bu kaide torso'ya aittir.

İnce grenli beyaz mermerden Yük. 1,000 m., gen. 0,760 m., der. 0,450 m.

Baş, sağ kol pazıdan aşağı, sol el ve bu taraftaki destek ve bacakların mühim kısmı noksanıdır.

Boynun kalan kısmından başın sağa çevrilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sağ omuz üzerindeki saç kalıntısına göre Apollon burada uzun bukleli tasvir edilmiştir. Sağ bacak vücut ağırlığını taşır, bu yanda kalça konturu belirgin bir kavisle dışarı çıkar. Sol bacak öne doğru uzatılmıştır. Arkadan çekilmiş fotoğrafta (Lev. XXIII, 2) bu durum daha iyi görülebilir. Vücut belden hafif sağa eğik olduğundan omurgayı belirten çizgi yay şeklinde bu yana kıvrılır. Arkada görülen yuvarlak düğme şeklindeki çıkıntılar puntello'lardan başka bir şey değildir. Bunlar heykelin noktalama usulü ile işlendiğini açıklar. Görünen raspa izleri ve bu noktalar, yontulmanın arkada sona ermediğini gösterir. Q yapısındaki kaidelerin duvara çok yakın durduklarını

düşünürsek, heykellerin arkalarının görülmediği için, bu durumda bırakıldıklarını kabul etmemiz gerekir. Sol omuzun yukarı itilmiş durumundan Apollon'un bu kolu ile bir yere yaslandığını anlamakta gecikmeyiz. Sol oyuğun yanından yüzeyden kopmuş derince parça ile kolun aşağı kısmına dolanarak sarkan manto kıvrımlarının altında kırık yüzeyi figürün yanında ikisini birleştiren bir nesnenin var olduğuna işaret eder. Bu nesne üzerine aynı zamanda bir kısmı resimde görülen ve diğer kısmı da kazıda bulunarak tamamlanan bir kap oturuyordu. Kremna sikkeleri üzerinde raslanan aynı tipteki Apollon tasvirleri⁸⁴ bu hususta bize tamamlayıcı bir fikir vermektedir. Apollon üç ayaklı bir kazan üzerinde duran böyle bir kaba kolu ile yaslanmıştı. Sikke üzerindeki tasvir aynı duruş motifini gösterir. Aynı şekilde sol omuzdan arkaya atılı bir klamys öne alınarak sol kolun aşağı kısmına dolandıktan sonra yandan sarkar. Torsoda olduğu gibi orda da Apollon uzun bukleli gösterilmiştir. Sikke üzerindeki tasvirden torsomuzun sağ kolu hakkında da bir fikir edinmek mümkündür. Aşağı doğru uzanan sol elinde herhalde orda olduğu gibi atribülerinden biri olan defne dalı tutuyordu.

Kolu ile bir nesneye dayanarak dinlenme motifi bize, Praksiteles'in Hermes⁸⁵ veya Satyr heykellerini hatırlatır. Beşinci yüzyıl Apollon tasvirlerinin atletik ve olgun erkek yapısı, örneğin Kassel Apollon'u⁸⁶ yerine burada yeni yetişen kasları az belirgin dolgunca bir vücut şekli ile karşılaşıyoruz. Bu bakımdan heykelimizi Praksiteles'in Apollon Sauroktonos'u⁸⁷ ile karşılaştırabiliriz. Karın ve kasık kısmında detayın plastik şekillendirilmesinde ve nazik yüzey işçiliğinde

⁸⁴ H. v. Aulock, Syll. Heft 12 No. 5092.

⁸⁵ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen, res. 400.

⁸⁶ E. Schmidt, Der Kassler Apollon und seine Repliken, Antika plastik, Lieferung V. (1966) Lev. I vdd.

⁸⁷ G. E. Rizzo, Prassitele, 39 vdd. Lev. 59-64.

de Praksiteles'in Satyr heykeli ile yakınlık görülür. Bu karşılaştırmalarımız Kremna Apollon'unun orijinalinin Praksiteles sanat çevresinde yaratıldığına kuşku bırakmaz. Orijinali gene aynı devre tarihlenen Anzio Apollon'u⁸⁸ duruş motifi bakımından Kremna Apollon'u ile benzerlik gösterir, yalnız sağ sol tarafları değişiktir. Vücut yapısının kalın ve hareketinin daha az elâstikî oluşu bu eseri heykelimize daha çok yaklaştırır. Böylece orijinali 4. yüzyılın son çeyreğine tarihleyebiliriz. Aslında Anzio Apollon'unda olduğu gibi belki orijinal tipte de figür bir payeye dayanıyordu. Hellenistik devir varyasyonunda sikkeler üzerinde gördüğümüz gibi, herhalde paye bir üç ayaklı kazan haline tadil edilmiştir. Kuşkusuz bu esere barok ve daha zengin bir görünüş sağlamıştır. Omuzundaki Klamys'ün de bir Roma devri katkısı olduğunda kuşku yoktur. Replik karakteri gösteren tam bir benzerini bulmak mümkün olmadı. Sikkelere dayanarak Romalılar zamanında yaygın bir tip olduğunu söyleyebiliriz, örneğin aynı tip Sagalossos sikkeleri⁸⁹ üzerinde de görülür. Kremna heykelinin yapılış tarihi de Q yapısının diğer eserleri gibi M.S. 2. ve 3. yüzyıl dönümüdür.

10 — Herakles Heykeli Lev. XXIV, 1-2, Burdur Müzesi Env. No. 8029, Q yapısının kuzey duvarı önünde kendisine ait in situ Kaidenin (No. II) önünde bulunmuştur.

İnce grenli beyaz mermerden. Yük. 2,080 m. (+ kaide yük. 0,190 m.), gen. 1,450 m., der. 0,600 m.

Baş, sağ bilek ve sağ el nokсандır. Sağ ayağın topuğuna ait bir parça kazıda bulunmuştur. Resimlerden de görüldüğü gibi sağ omuzla göğüs ve sırtın da bir kısmını kapsayan bir parça, sağ kola ait pazı ve dirsekten aşağı iki parça, sol kolun dirsekten aşağı kısmı, bacakların dizden aşağı kısımları ve desteğin aşağı

kısmı birbirleri ve torso ile kırık kırığa uyduklarından eklenebilmişlerdir⁹⁰. Heykelin arkasında karşılıklı çift çift küçük düğmeye benzeyen yuvarlak çıkıntılar vardır. Bunlar baldırlarda, bacakların yukarı kısmında, baldırın iç tarafında, belde ve sırtta görülür. Böylece heykelin noktalama usulü ile modelden kopya edildiği anlaşılmaktadır. Heykelin arkası görülmediği için kaba işçilikte bırakıldığından bu noktalar da kalmıştır. Sol bacak vücut ağırlığını taşır, sağ bacak sert bir şekilde yana açılarak öne uzatılmıştır. Yana açılarak dirsekten bükülüp öne uzatılmış sol kolun üzerine manto gibi aslan postu atılmıştır. Yumulmuş el de bu postun altında kalır. Aslan postunun bir ayağı, pençesi ve kuyruğu kaidenin üzerine inerek büyük bir okdanlık ile birlikte heykele destek vazifesi görür. Sağ kol daha çok yana açılarak ve dirsekten büküldükten sonra ters dönerek eli ile şimdi mevcut olmayan sopasını tutuyordu. Bu sopanın tokmak şeklindeki ucu yerde sağ ayağın yanında duran boğa başının boynuzları arasında kalmıştır. Boynun kalan kısmından ve kaslarının gerilmiş durumundan başın sert bir şekilde sağa çevrilmiş ve yukarı kaldırılmış olduğu anlaşılır. Vücudun yukarı kısmı belden hafif sola eyik olduğundan bu yanda bütün kaslar sıkışarak daha kabarık bir hal almıştır. Sol bacak öylesine diktir ki adetâ kasıktan bedene saplanmış gibidir. Sağ tarafta bedende kaslar açılarak daha az kabarıktır. Vücudun bu hareketinden başka sağ omuzun ön plana çıkması ile burkulma hareketi de belirtilmiştir. Bacaklarda da kaslar aslında tabii görünüşünün dışında mübalâğalı bir şekilde belirtilmiştir. Serbest bacakta dahi kasların en ufak ayrıntılarına varıncaya dek plastik şekillendirilmesi bu bacağın da gerilmiş durumunu canlandırır. Dizlerin etrafındaki kaslar adetâ ornamental görünüşlüdür. Yüzeyin bu şekilde canlandırılma-

⁸⁸ K. Pfeiff, a.y. Lev. 50.

⁸⁹ F. Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen (1902) Lev. XV, 14.

⁹⁰ Heykellerin onarımı İstanbul Arkeoloji Müzeleri heykeltraşı Nejat Öztay ile aynı müzenin teknisyeni Muhittin Uysal tarafından yapılmıştır.

sı ile sükûnet halinde dahi kahramanın kuvvet, kudret ve hareket kabiliyeti dile getirilmiştir. İnce uzun oranları özellikle uzun bacaklı oluşu onu Lysippos'un sanat⁹¹ çevresine sokmaktadır. Diğer taraftan yüzey işlenişinin barok karakteri de yapıtımıza Hellenistik⁹² Çağ damgası vurmaktadır. Detay işçiliğinde sezilen metal karakteri de torsonun bronzdan bir orijinale dayandığında kuşku bırakmaz. Bu izlemlerimizle heykelimizin hangi orijinale dayandığını araştırarak olursak aklımıza derhal Villa dei Konservatori'deki bronzdan Herakles heykeli⁹³ gelir. İki eseri karşılaştıracak olursak duruş motifi ve en ufak ayrıntılarına varıncaya dek, özellikle kasların işlenişinde aralarında, o kadar büyük bir benzerlik gösterirler ki ikisinin aynı bir orijinale dayandığını kesinlikle söyleyebiliriz. Bununla beraber bu karşılaştırmalarımızda bazı farklar da göze çarpar. Bunlardan bir tanesi Kremna torsosunda bulunan desteğe Roma örneğinde raslanmamasıdır. Sonuncunun bronzdan olduğunu düşününce bu farkı yadırgamamız gerekir. Bronzdan bir eserde böyle bir desteğe lüzum yoktur. Daha önce Kremna örneğinin mermerden yapılmış olmasına rağmen bronz karakterine deyinmiştik. Şu halde torsoda görülen desteğin orijinalle ilgisi olmayıp kopist ilâvesidir. Roma örneği ile karşılaştırmakla heykelin arkası hakkında da tamamlayıcı bir fikir edinmemiz mümkündür. Aslında orijinalin arkasında da kaslar önde olduğu gibi en ufak ayrıntılarına varıncaya dek plastik ve mübalâgalı işlenmiştir. Heykelimiz in situ kaidesinden anlaşıldığı gibi duvara çok yakın durduğundan arkası görünmediği için önu gibi özenli işlenmemiştir. Bronz örnekte⁹⁴ bu hu-

susta kesin bir fikir edinmek mümkündür. Bronz heykel 2,410 m. yüksekliği ile Kremna heykeline eşit büyüklüktedir. Omuzlarında kalmış band uçlarından anlaşıldığına göre Kremna örneğinde bronz repliğin başındaki ince bandın⁹⁵ yerini ağır bir çelenk almıştır. Garip bir tesadüf eseri Ny Carlsberg Glyptoteğindeki baş repliği⁹⁶ bizim heykelimizden kopmuş gibi kırıktır.

Kopenhag başını bir yaprak çelengi süsler, bu da onu bizim torsomuza yaklaştırır; heykelimizin iki omuzu üzerinde çelenk bantlarının benzeri başın boynunda da kalmıştır. Kremna kitaplığında meydana çıkarılan 9 heykelin bu kadar iyi koruna gelmiş durumlarına rağmen hiç birinin başının bulunmayışı biraz acayiptir. Bütün heykellerin başları kasitli kesilmiş gibidir. Torsoları meydana çıkararak Burdur Müzesine satanların ifadesine⁹⁷ göre başları bulunmamıştır, zaten kırık yerleri de eskidir. Belki de heykelleri bulanlardan önce geçen yüzyılda buraya uğrayan antika soyguncuları heykellerin nakline imkân bulamadıklarından başlarla yetinmeğe karar vermiş olabilirler⁹⁸.

⁹⁵ G. Kraemer, JdI 40 (1925) 187. 201 vdd. res. 13/4 Lev. 9; G. Kleiner JdI 68 (1953) 85 not 49; w. Fuchs a.y. Bazı Arkeoloğlar yüzdeki kişisel özelliklere değinerek burada bir kral tasvir edildiği kanısına varmışlar, kaynaklara ve portre benzerliğine dayanarak burada Mitridates VI Eupatoru tanımak istemişlerdir. Portre karakterinde gözbebeklerinin belirtilmiş olması büyük bir rol oynamaktadır. Aslında diğer repliklerin başlarından farksızdır. Krş. Kopenhag başı bk. dipnot 96.

⁹⁶ F. Poulsen, Catalogue of Ancient Sculpture in the Ny Carlsberg Glyptotek (1951) 192 No. 256 (Env. No. 561) Billedtavler Lev. XVIII.

⁹⁷ Heykeller Eylül 1968 ile Nisan 1969 tarihleri arasında bulunmuş, Kasım 1968 ile Nisan ve Mayıs 1969 tarihleri arasında Müzeye girmiştir.

⁹⁸ Yukarıda işaretettiğim boyutların tutarlığı ve kırık benzerliği dolayısıyla Kopenhag başının Kremna torsusuna ait olabileceğini düşünmüştüm. Araştırma ve deneylerim için gerekli fotoğraf ve mülajın gönderilmesini sağlayan sayın meslektaşım Kopenhag Glyptoteği Müdürü Dr. M. Gjodesen'e teşekkürlerim sonsuzdur. Mülaj İstanbul'a varmadan önce Kopenhag'da yanımda götürdüğüm Kremna torsusu boynunun kırık yüzeyinin mülajı ile bir deney yapmak olanağını buldum. Her ne kadar kırık yü-

⁹¹ W. Fuchs, Die Skulptur der Griechen (1969) res. 96 ile krş.

⁹² H. Kähler Pergamon (1949) res. 1 ve 8 ile krş.

⁹³ D. Mustilli, Il Museo Mussolini (1939) 17 vd. No. 2, Lev. 15, 51-52; E. Nasih, Bildlexikon zur Topographie des antiken Rom I (1961) 474 res. 581.

⁹⁴ D. Mustilli, a.e. Lev. 15, 52.

Kremna torsosu orijinale sadık işçiliği iyi koruna gelmiş durumu ve üstün sanat kalitesi ile bronz örnekten sonra gelen en önemli repliktir. Bundan böyle bronz orijinalerin mermer kopyalarının araştırmalarında bize rehberlik vazifesini görecek Kremna torsosu arkeoloji bilimi bakımından da kıymetli bir yapıt olarak kalacaktır. Bronz heykelle karşılaştırmamızda ikisi arasında göze çarpan bir fark da bronz heykelde sopenin mesnetsiz havada sallanmasıdır. Aslında altında müşahede edilen kurşun takoz onun alttan bir nesne ile bağlandığını göstermektedir. Bu nesnenin bir boğa başı veya kaya parçası olabileceği düşünülmüştür⁹⁹. Kremna heykeli bu nesnenin bir boğa başı olduğunu ortaya koymuştur.

Heykelin orijinalinin kimin tarafından yapıldığı ve üslûbu hakkında çeşitli fikirler ileri sürülmüştür. W. Schick¹⁰⁰ eserin

Lysippos geleneğine bağlı Hellenistik devir Suriye sanatına bağlandığını açıklar. Byblos'da bulunmuş Londra'da British Museum'da bulunan bronz heykel genellikle esas tipi temsil eden kopya olarak görülmektedir¹⁰¹. G. Kraemer¹⁰² orijinali M.ö. 1. yüzyıl geç Hellenistik sanatına bağlar. J. Sieveking¹⁰³ orijinalde Skopas-Lysippos üslûp çakışmasını kabul eder. Lippold¹⁰⁴ esas tipi Lysippos'un ekolüne sokmakta ve heykelin isyankâr-brutal tavrında babasının zarifliğine reaksiyon gösteren oğlu Euthykrates'in karakterini tanımak ister. W. Fuchs¹⁰⁵ da orijinalin Lysippos örneklerinin serbest kullanılarak M.ö. 2. yüzyılda yaratıldığı kanısındadır. Heykelin yadırganan üslûbunu belki şöyle açıklayabiliriz. Lysippos ekolünün yarattığı esas tip Hellenistik varyasyonu ile barok havaya bürünmüş, koloss kopyası ile de Roma devri varyasyonu ile karşılaşmış oluyoruz.

zeyleri birbirini tutacak gibi görüyorsa da arada parça noksanlığından baş ve torso birbirine eklene-memektedir. Kesin bir sonuca varmak için mermer cinslerinin aynı olup olmadığını saptamak üzere Kopenhag'a ufak bir mermer örneği göndermiş bulunuyoruz.

⁹⁹ W. Fuchs, Helbig 4 II, 573 No. 1804.

¹⁰⁰ W. Schick, Neue Jahrbücher für Klassische Philologie, cilt 33 (1914) 18-56 Lev.

¹⁰¹ British Museum Bronzes 827; Reinach I, 785, 1966; KiB 339, 8; A. Springer, Die Kunst des Altertums 12 I, 423 res. 807.

¹⁰² G. Kraemer, a.e.

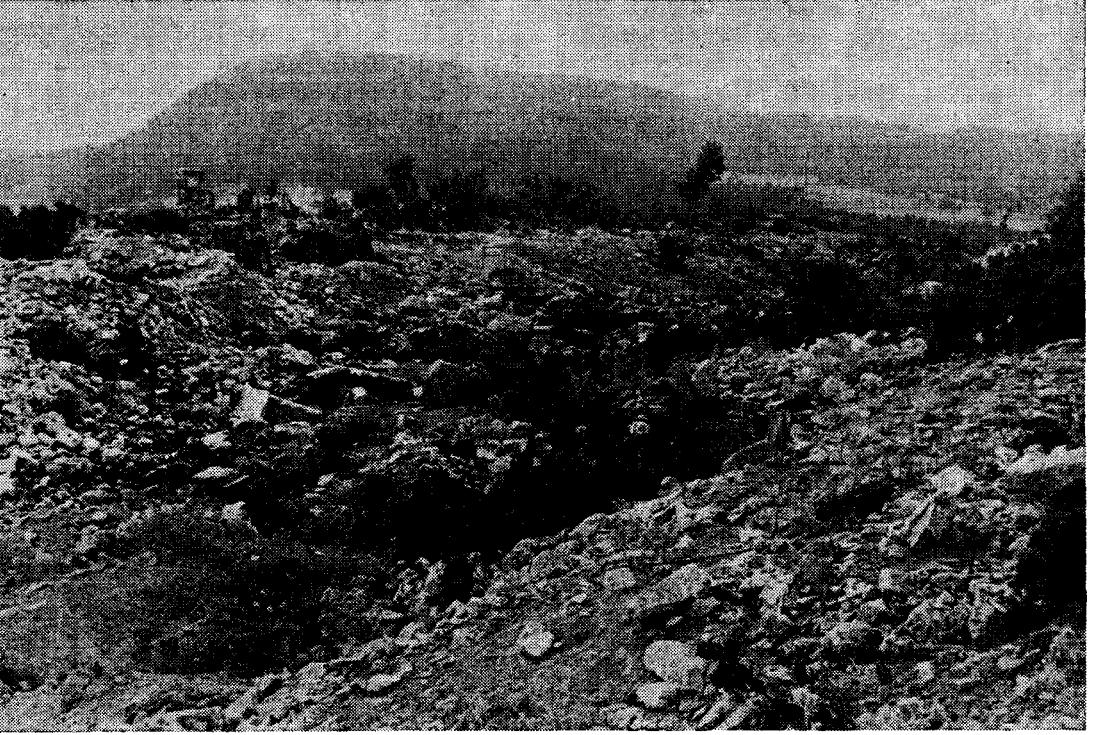
¹⁰³ J. Sieveking, Zwei Kolosse vom Palatin in Parma JdI 56 (1941), 83 vdd.

¹⁰⁴ G. Lippold, Handb. 297.

¹⁰⁵ W. Fuchs, a.ö. 574.

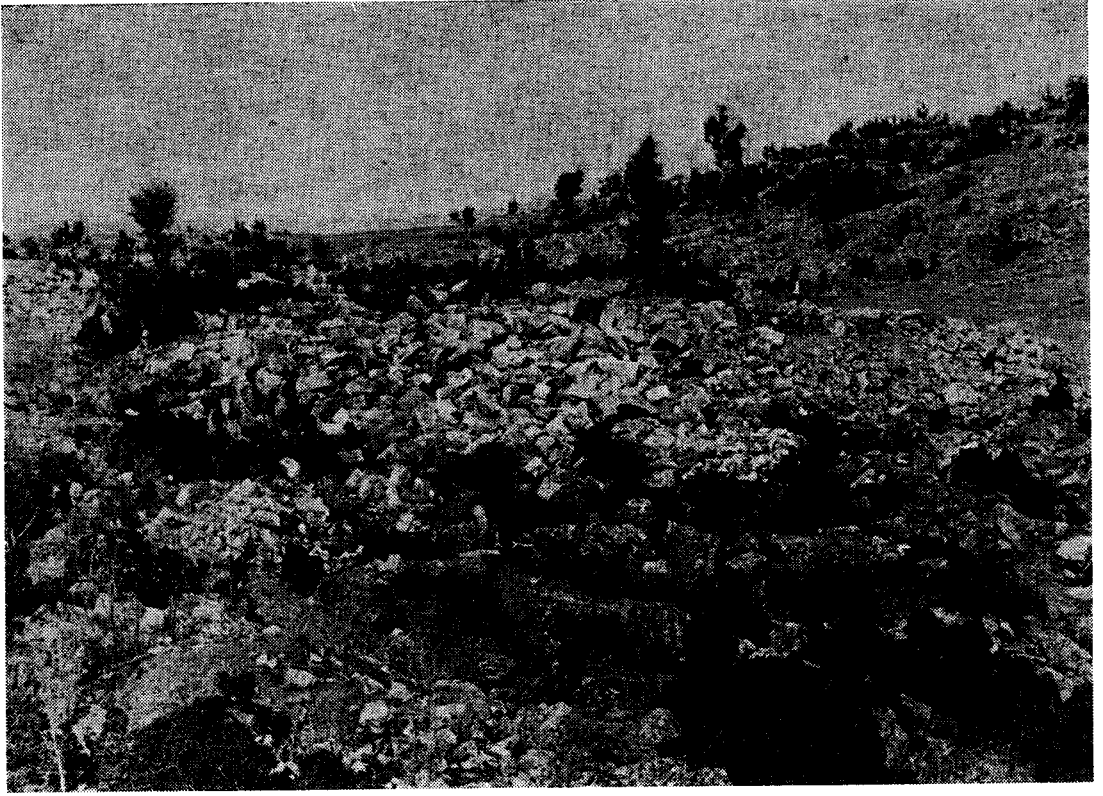

Res. 1 — Basilika ve Eksedra kuzey batıdan

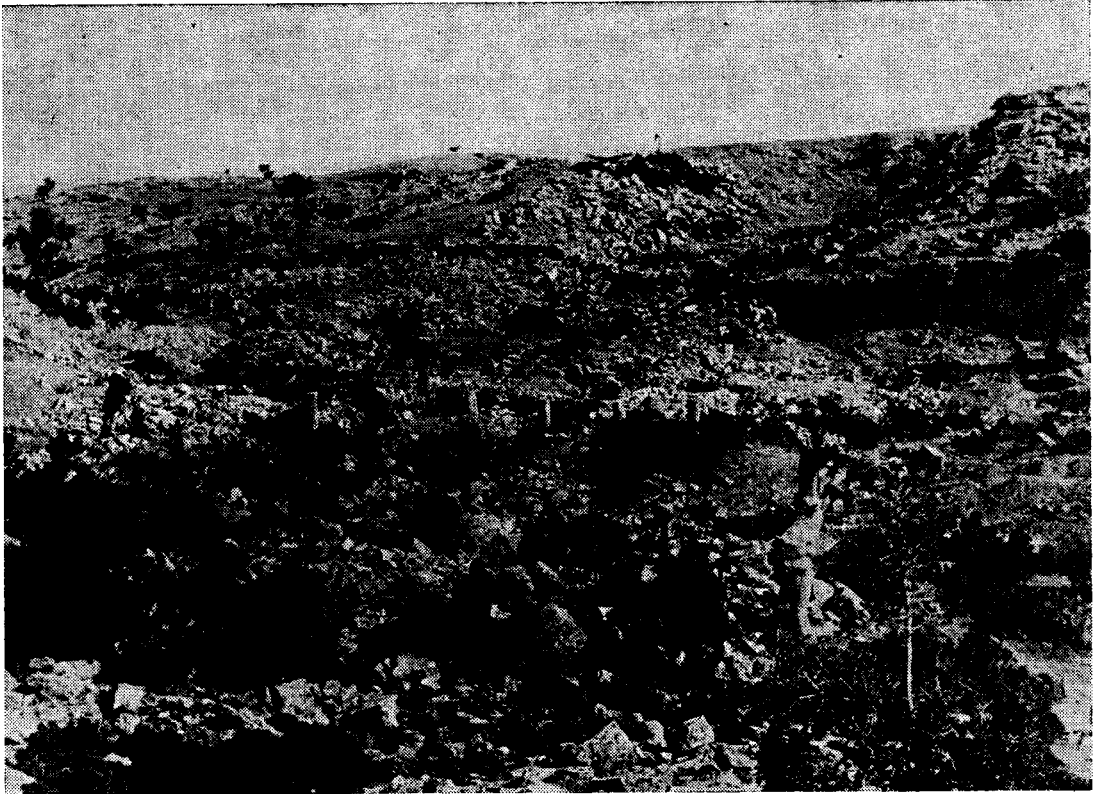

Res. 2 — Sütunlu cadde kuzey doğudan

Res. 1 — Nymphaeum güneyden görünüş

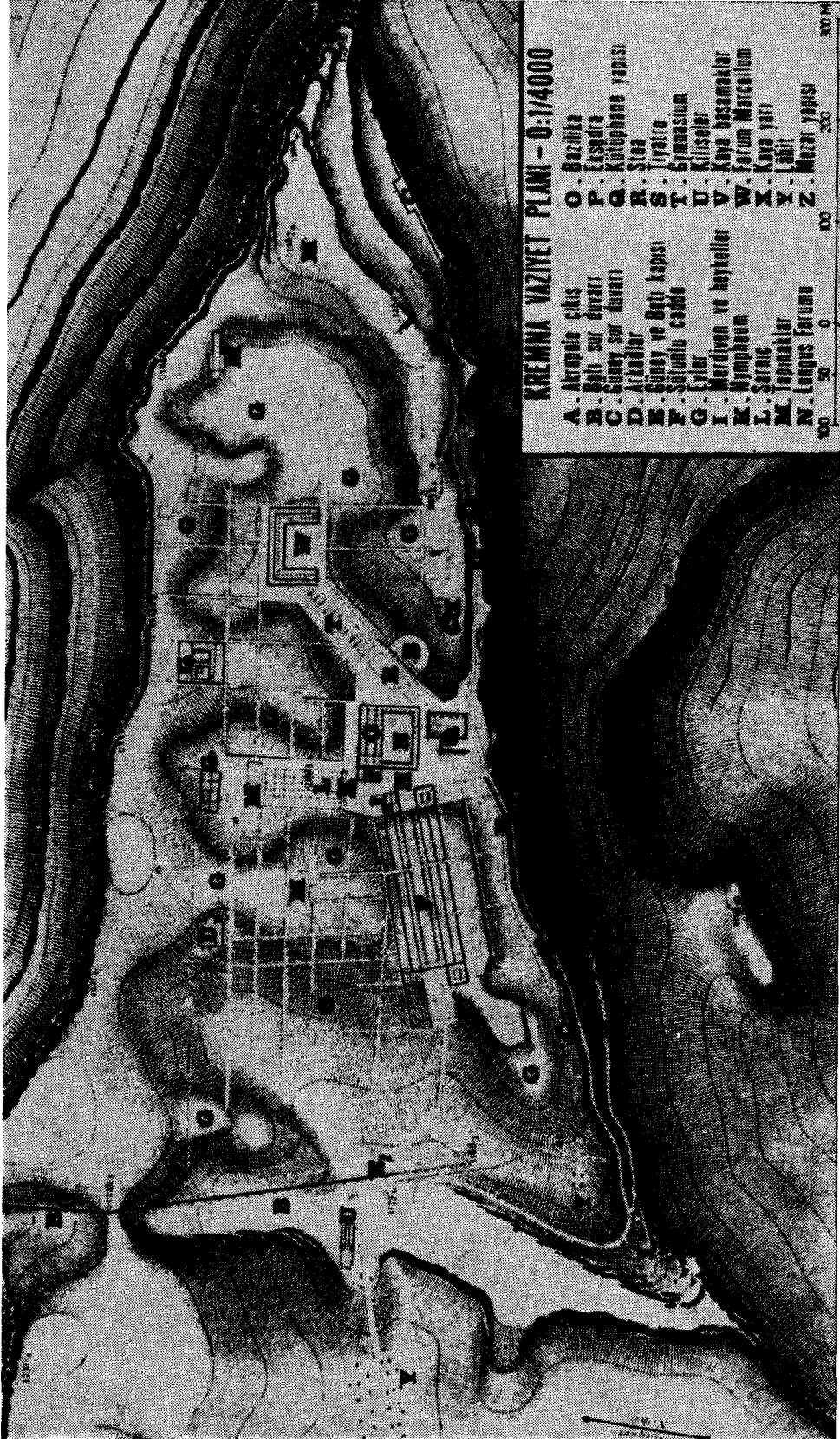
Res. 2 — Forum ve Tiyatro

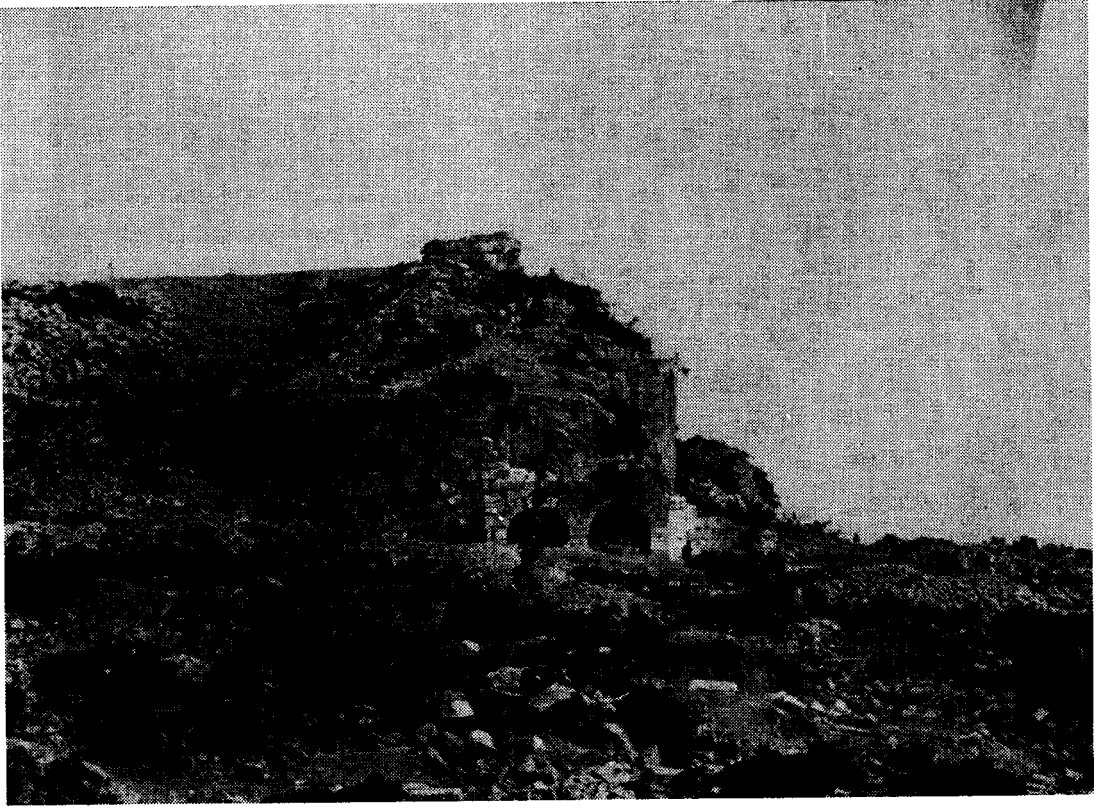

Res. 1 — Nympeum mimarlık parçaları

Res. 2 — Nympeum mimarlık parçası

Res. 1 — Q yapısı batıdan görünüşü

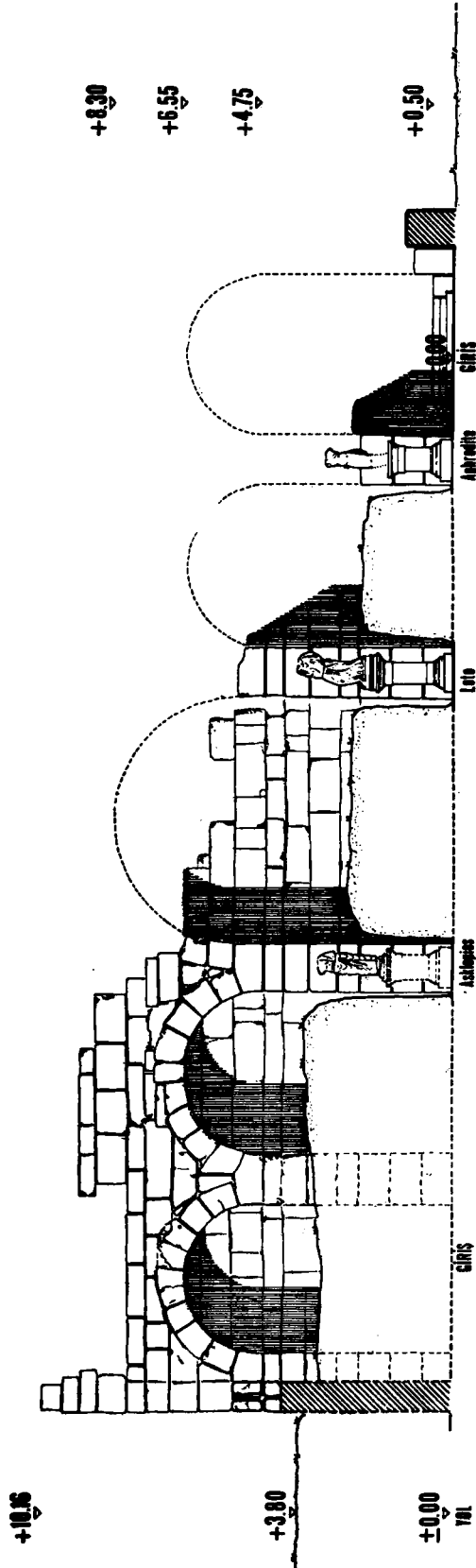
Res. 2 — Q yapısı güney doğudan görünüşü

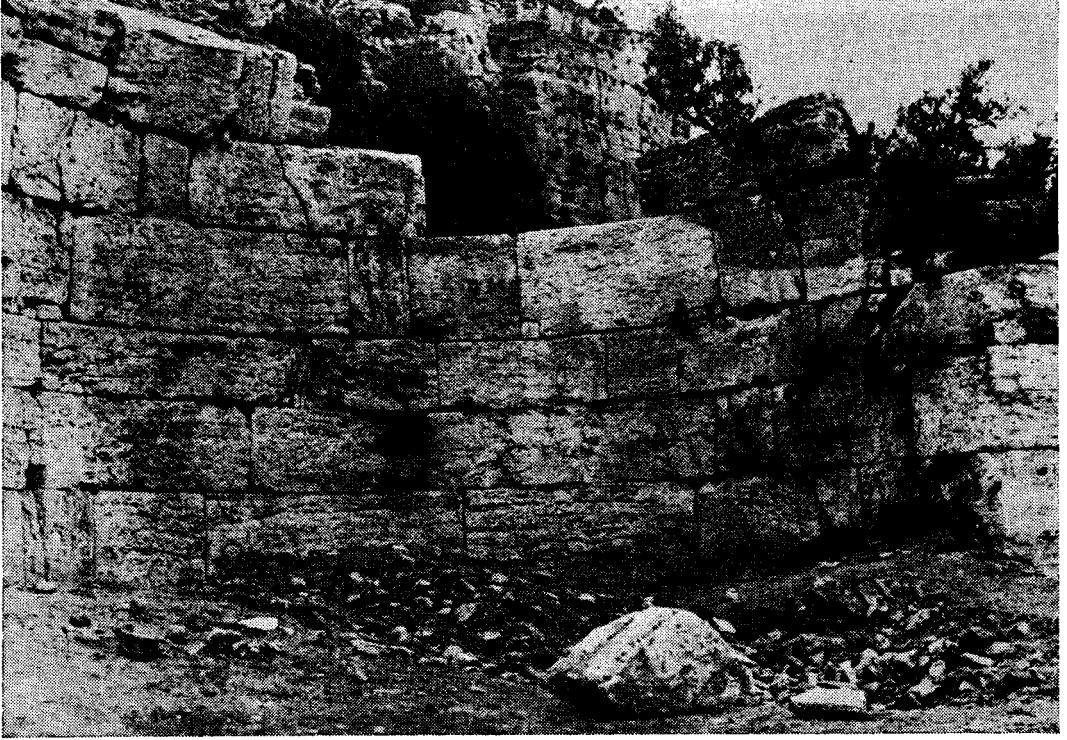
Res. 3 — Q yapısı kazı sırasında doğudaki tepeden görünüş

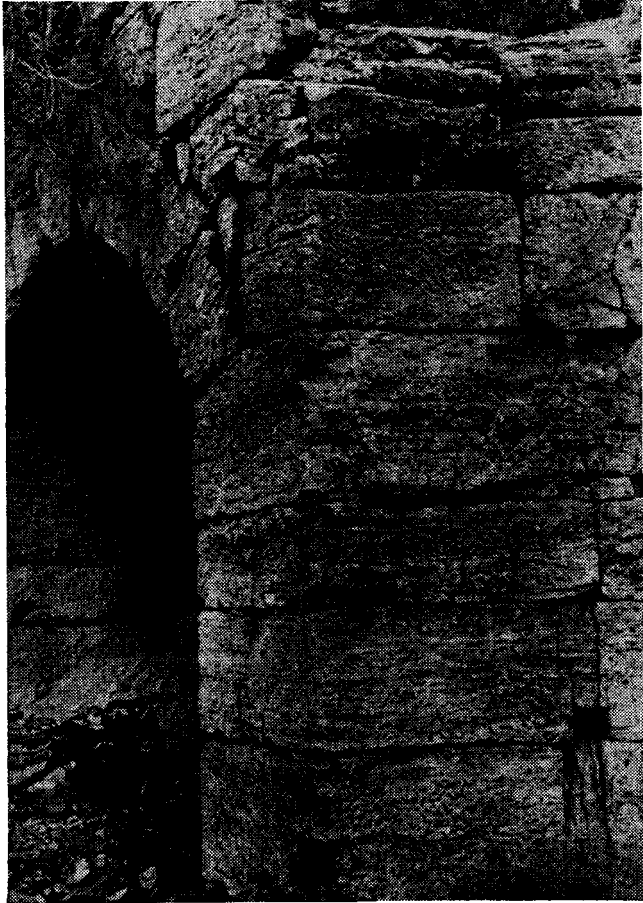

KREMNA KÜTÜPHANE YAPISI A-A KESİTİ

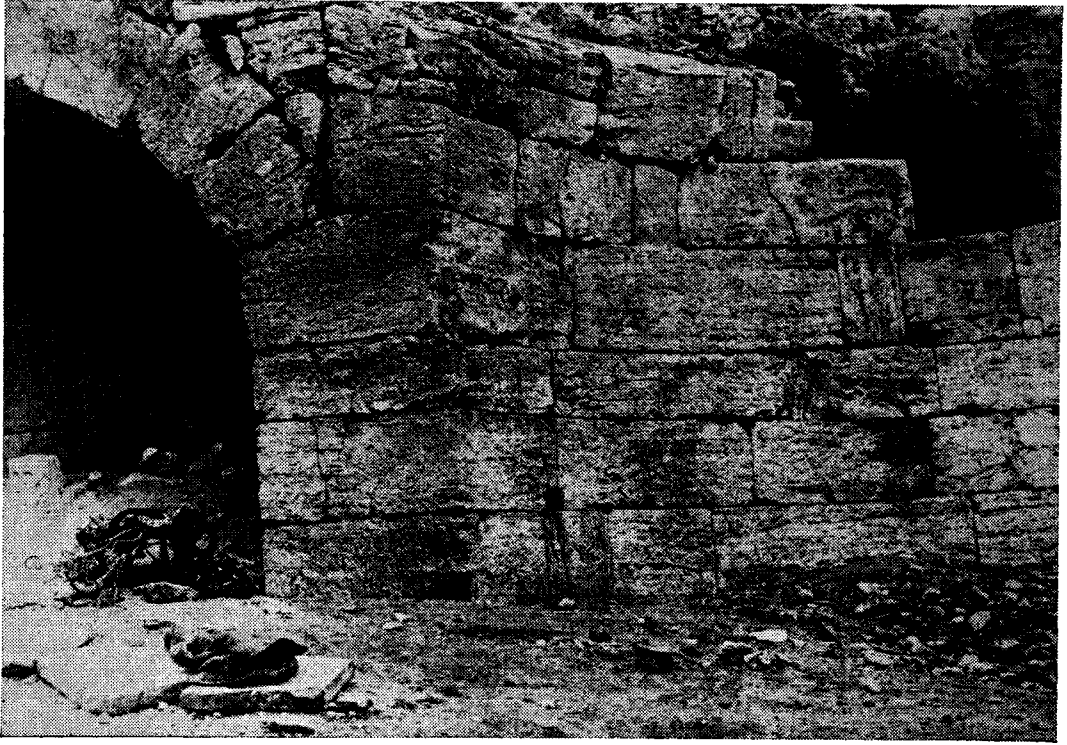

Res. 1 — Apsis

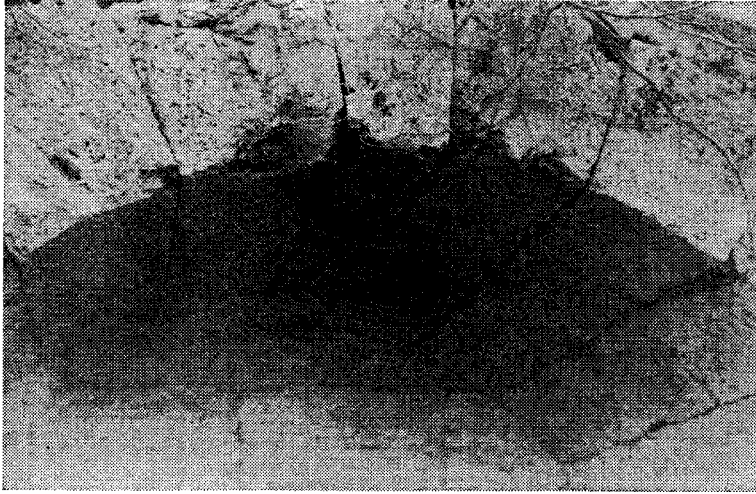

Res. 2 — Apsis ve solundaki niş

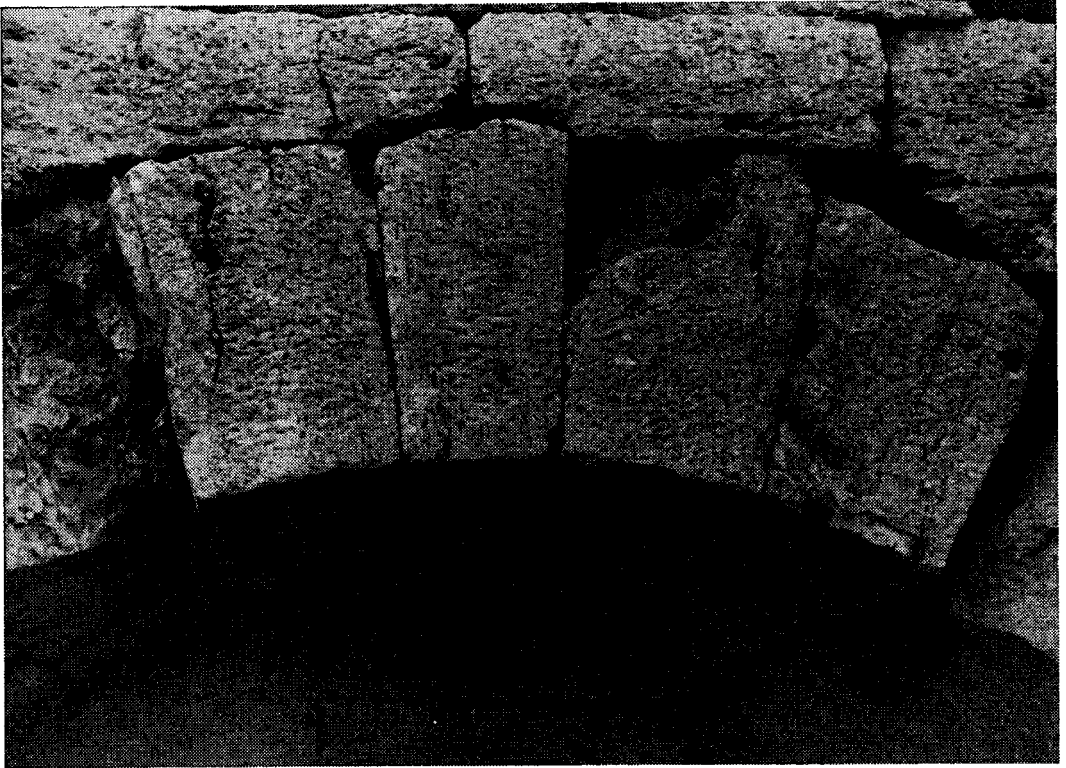
Res. 1 — Apsis ve solundaki niş

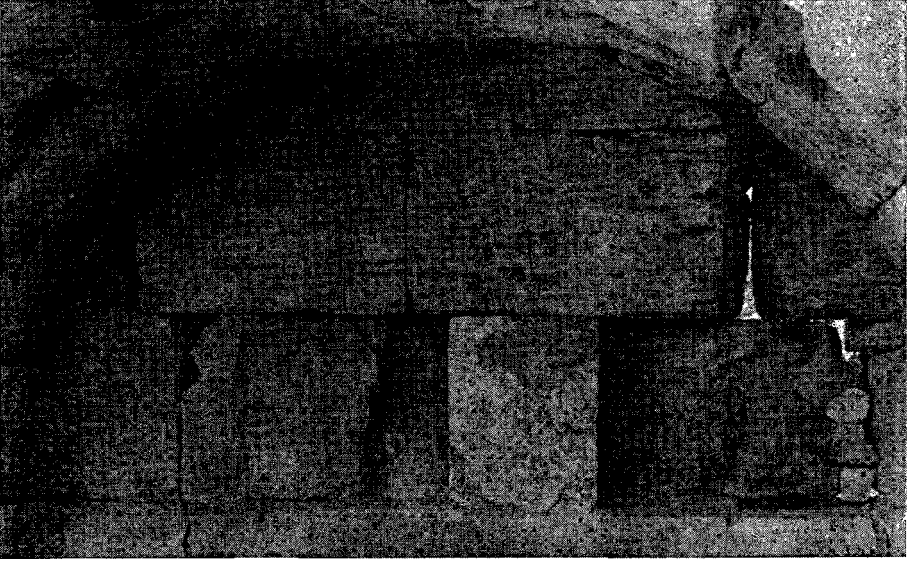
Res. 2 — Apsisin solundaki nişin tonozu

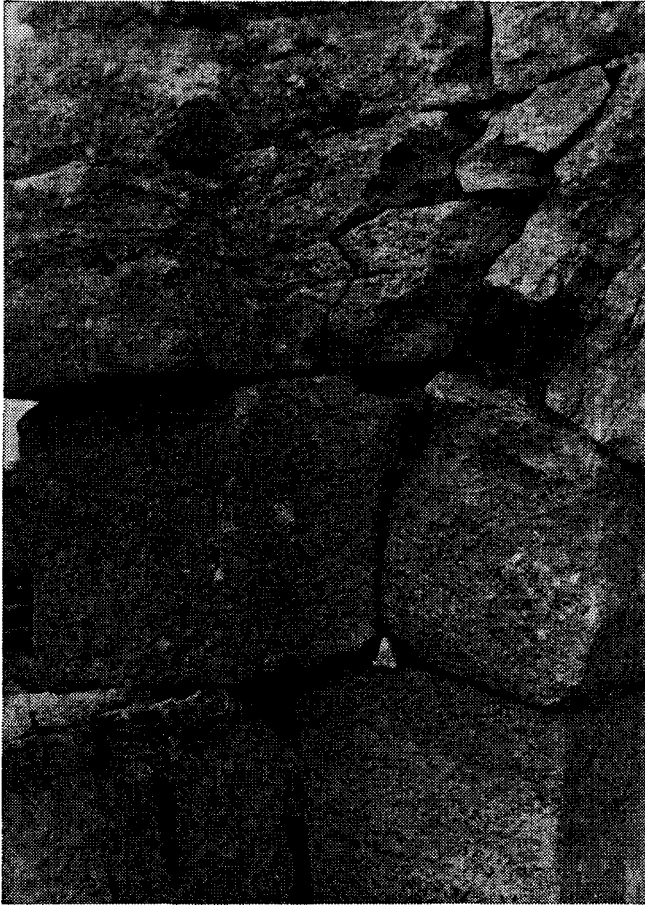
Res. 1 — Apsisin solundaki iki niş arasındaki tonoz ayağı

Res. 2 — Apsisin solundaki ikinci nişin tonozu

Res. 1 — Apsisin solundaki ikinci nişin tonuzu

Res. 2 — Q Yapısının kuzey doğu köşesi

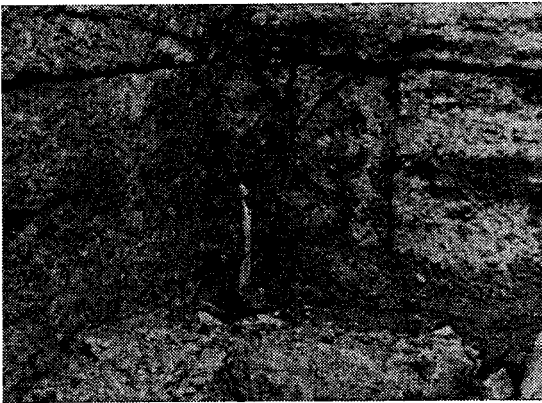
Res. 1 — Q Yapısının güney doğu köşesi

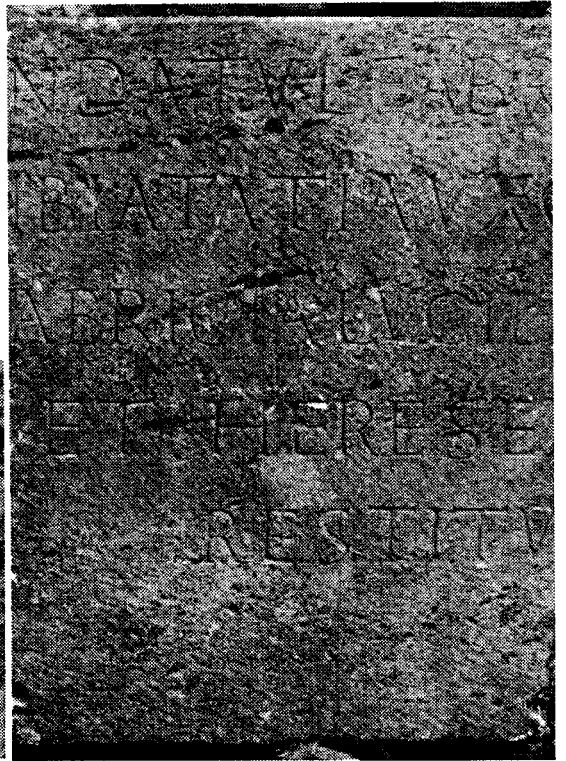
Res. 2 — Apsisin sağındaki ikinci niş

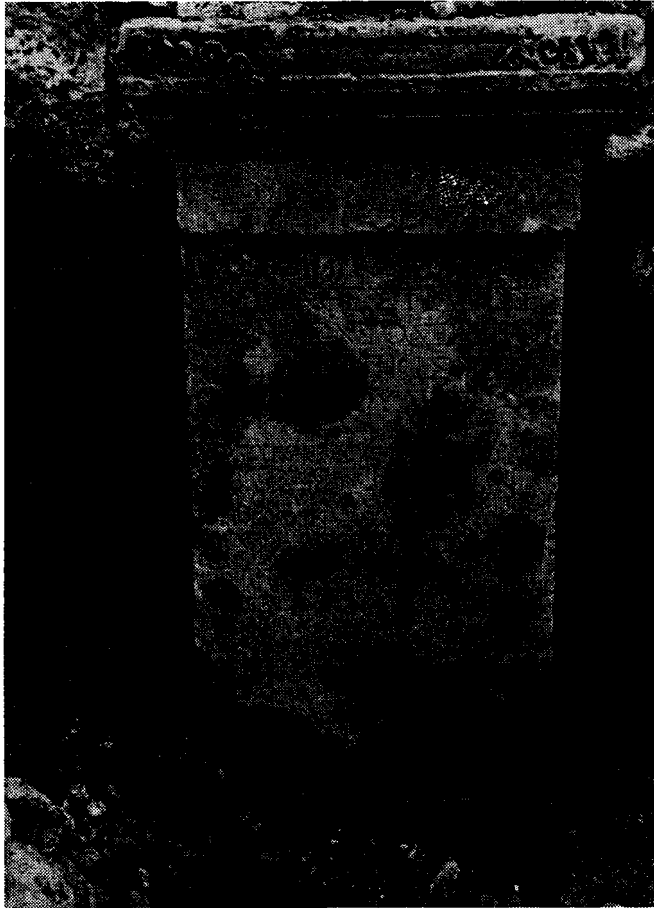
Res. 1 — Q Yapısı kapı nişi

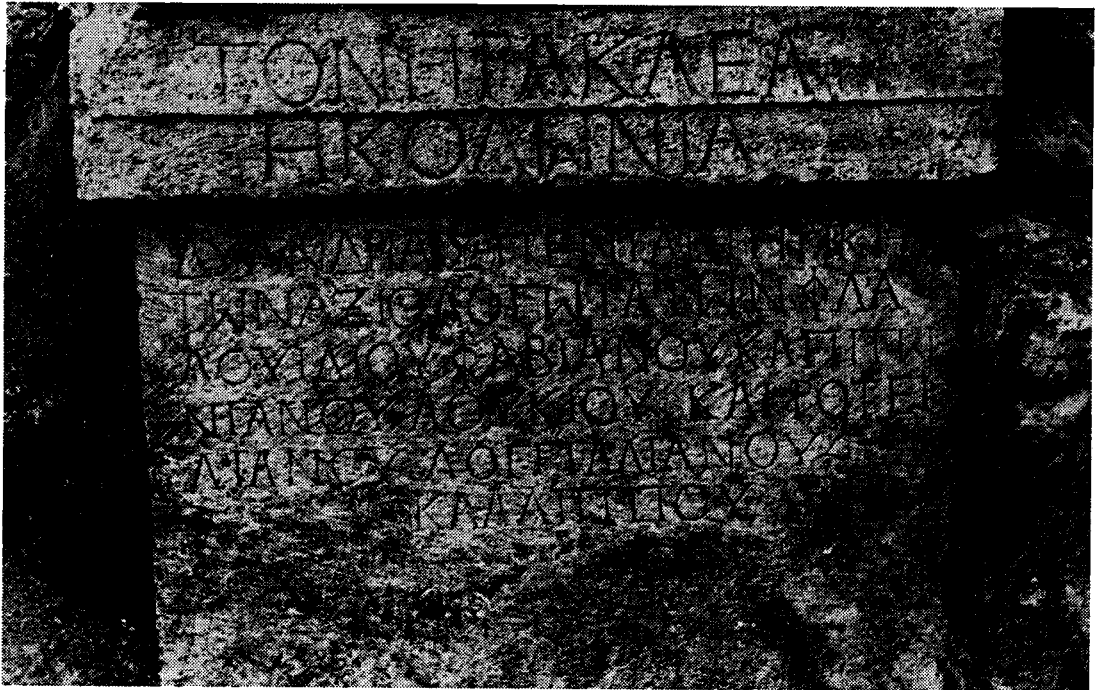
Res. 2 — Q Yapısı kapı nişi duvar suvası ve mermer kaplaması kalıntısı

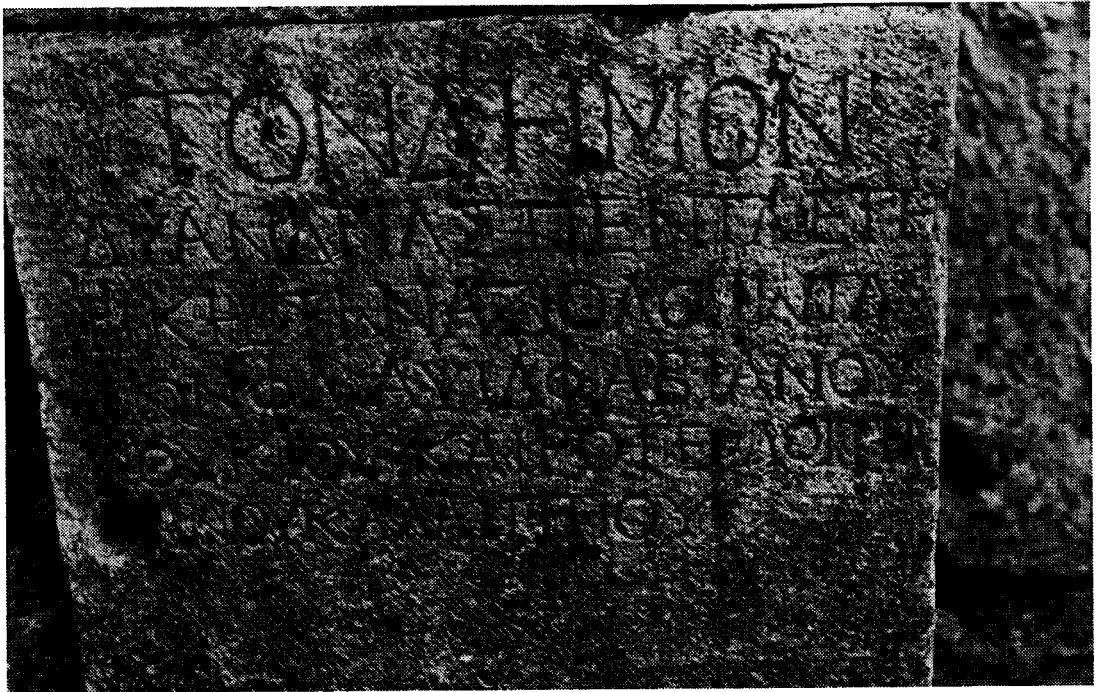
Res. 3 — Yazıt 9

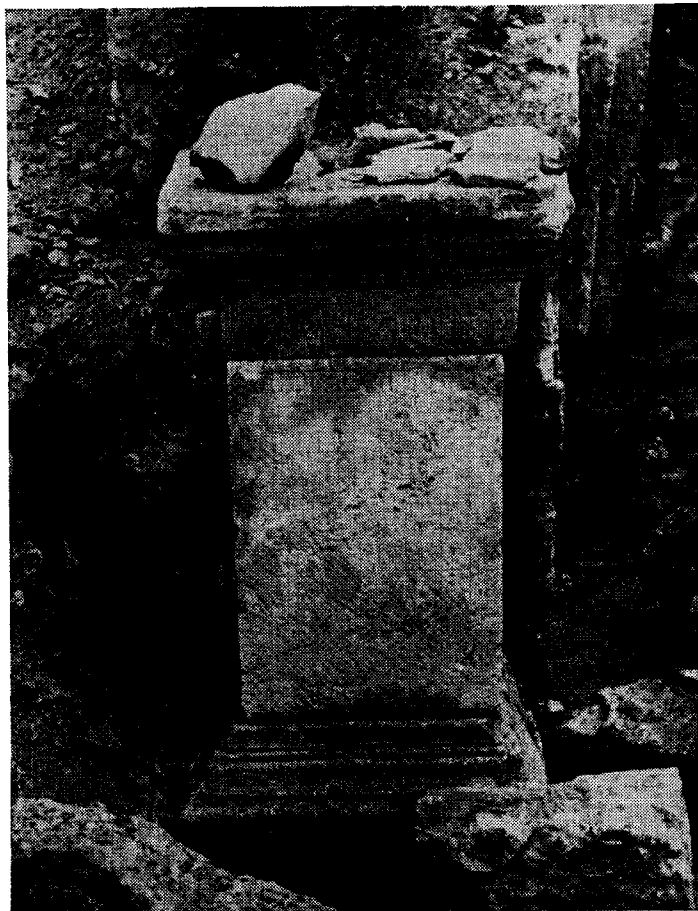
Res. 1 — Kaide I, yazıt 1

Res. 2 — Kaide II, yazıt 2

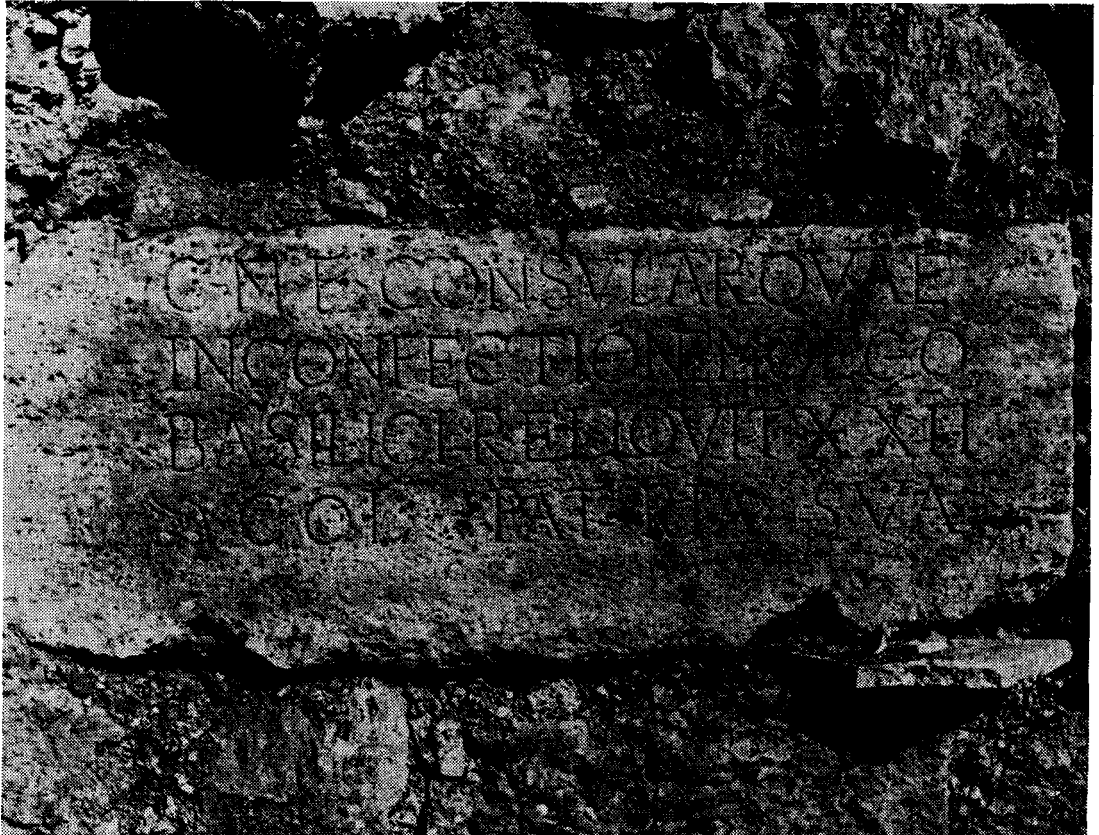
Res. 1 — Kaide III, yazıt 3

Res. 2 — Kaide IV, yazıt 5

Res. 1 — Q Yapının batısındaki salon

Res. 2 — Yazıt 12

Res. 1 — Q Yapının batısındaki salon ve Tykhe heykelciğinin bulunması

Res. 2 — Tykhe heykeli

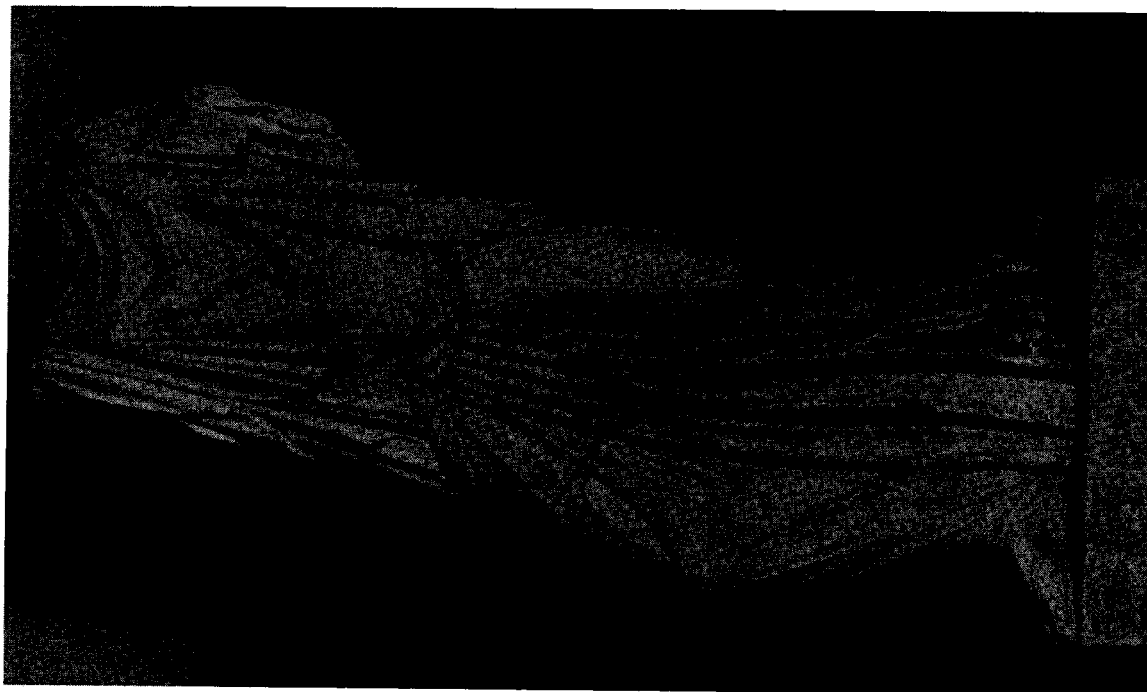

Res. 1 Büyük Athena

Res. 2 Küçük Athena

Res. 2 Leto

Res. 1 Asklepios

Res. 1 Aphraditle

Res. 2 Büyük
her kulaneumlu tipi
giyimli kadın

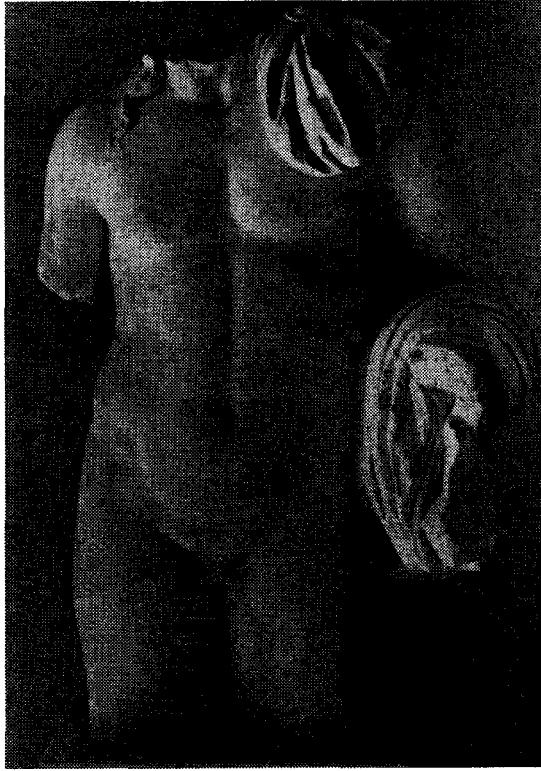

Res. 1 Hygieia cepheden

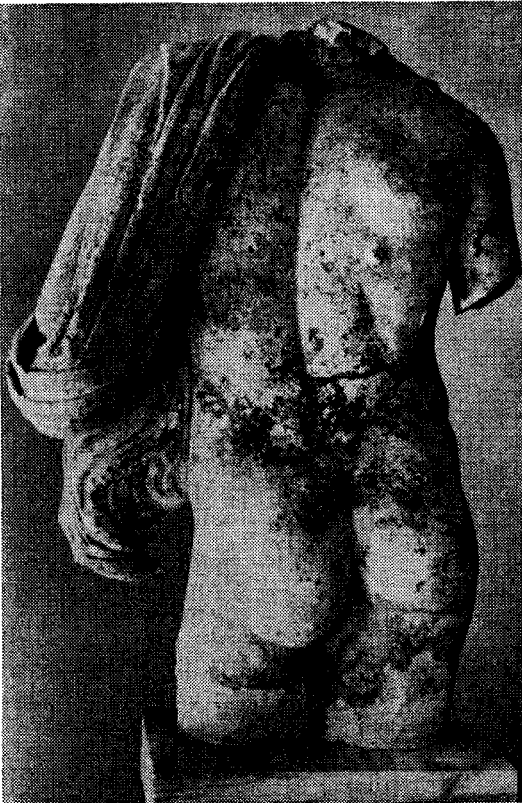

Res. 2 Hygieia yandan

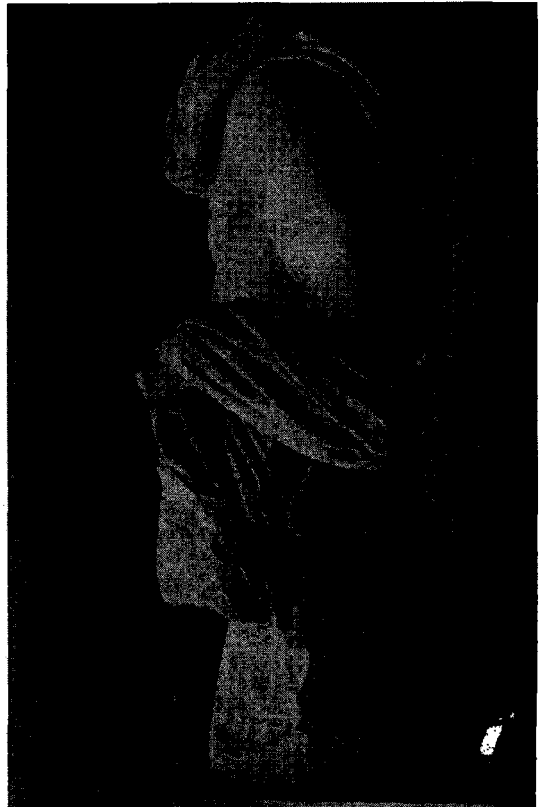

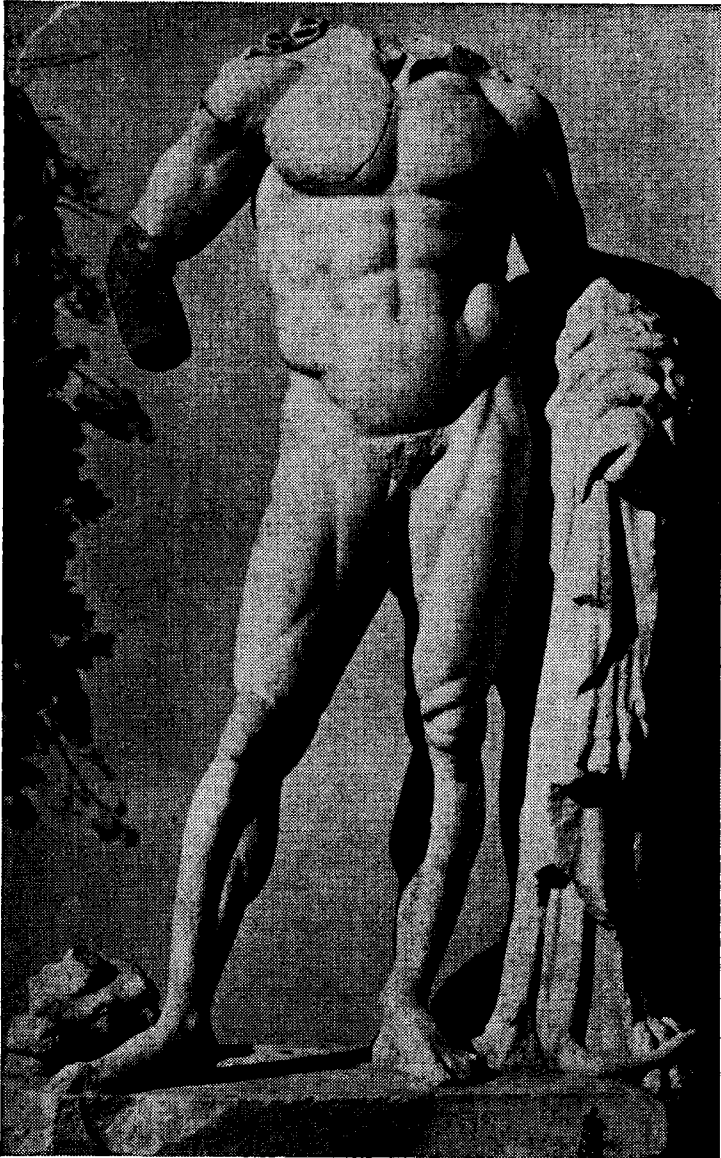
Res. 1 Apollon cepheden

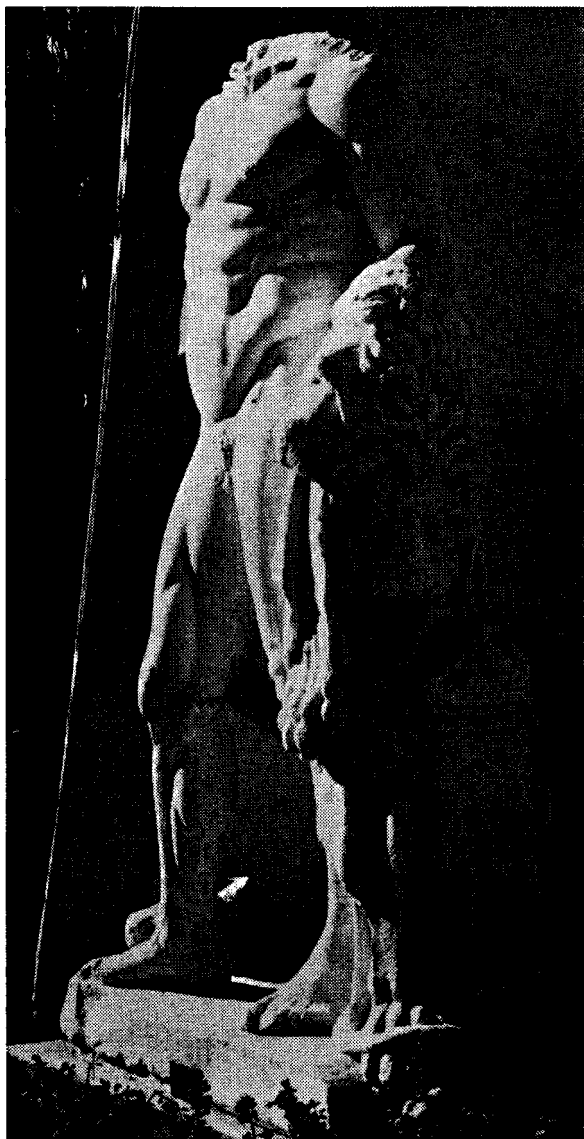
Res. 2 Apollon arkadan

Res. 3 Apollon yandan

Res. 1 Herakles
cepheden

Res. 2 Herakles
yandan